

Deé Nagy Anikó

A könyvtáralapító Teleki Sámuel

(könyvrészlet, pp. 157-227)

TARTALOM

A bibliofil

Az intézményteremtés
A könyvgyűjtés megszervezése
Könyvek a köz szolgálatában
A marosvásárhelyi könyvesház

A philobiblon

A könyvek feltése
Könyvjegyzékektől a nyomtatott katalógusig
A könyvgyűjtő társ
Ritka könyvek - korszerű irodalom
Régi kéziratok, másolatok őrzési helye
A teremkönyvtár

A bibliofil

A felvilágosodás idejét a könyvgyűjtés aranykoraként is szokás emlegetni, s ebben talán nincs is túlzás, ha arra gondolunk, hogy a 18. század az európai könyves világba milyen sokféle változást hozott. 18. századi művelődéstörténetünket elemző alapvető munkájában Kosáry Domokos megállapítja, hogy a könyv és vele együtt a könyvtár funkciója ekkorra milyen sokat módosult. Nyugat-Európa számos nagy gyűjteménye elveszíti magánjellegét s megnyitja kapuit a nyilvánosság előtt. De a mi tájainkon is sok olyan könyvtár jön létre, mely később nyilvános közgyűjtemények vagy éppen nemzeti könyvtár alapjául szolgál. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a súlypont az egyházi könyvtárakról lassan a világiakra tevődik át. S minthogy a felvilágosodás egyik általános célkitűzése az elméknek az írott szó általi kiművelése, az előző korhoz viszonyítva egyre többen vesznek kezükbe könyvet vagy kezdik el a könyvgyűjtést. „A könyv kilépett a késő barokk teremkönyvtárak, a gazdag mecénások és a fényűző passziók köréből, lassan mindennapi szükségletté vált.”

S hogy ebből az általános iparkodásból Erdély nem maradt ki, azt az itteni nyomdák könyvtermelése, a könyvárusok tevékenysége, a jelesebb tanintézetek már meglévő könyvtárainak további fejlődése, az erdélyi értelmiség körében meghonosodó szerény, de létező könyvgyűjtés s nem utolsósorban a főúri családok külföldön járt tagjainak könyv iránti érdeklődése tanúsítja. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a főúri kastélyok könyvtárainak egy részét bizony ezeknek a családoknak asszonyai gyűjtik.

A felvilágosodás kori Erdély egyik legjelesebb könyvgyűjtője Teleki Sámuel. Vitába szállunk Kosáry Domokosnak két vele kapcsolatos megállapításával. Nem értünk egyet azzal, hogy Teleki tékáját a főúri könyvtárak kategóriájába sorolja. Annyiban igaza van, hogy a gyűjteményt valóban főúr, egy gróf hozta létre, de abban már különbözik a többi emlegetett főúri könyvtártól, hogy Teleki eleve közkönyvtárnak szánja gyűjteményét, és ez a cél határozza meg az állomány összetételét is. Kosáry másik - általunk vitatott - véleménye szerint Teleki könyvtárát a tárgyalt időszakban inkább a bécsi, mint az erdélyi gyűjtemények közé kell sorolni. Az alapító levelezése, de a kortárs irodalom számtalan adaléka is arra utal, hogy gyűjteménye mindvégig az erdélyi olvasókat szolgálta. Látni fogjuk, hogy a gyűjtés megkezdésétől, a 18. század hatvanas éveitől kezdve számos erdélyi, magyarországi tudós használja könyveit. A könyvtár „bécsi korszakáról” inkább a gyűjtés megszervezését (technikáját) illetően lehet beszélni. A kancellár első bécsi könyvtárosa, Mihelyes János jegyzi fel 1794-ben naplójába: „ő excellentiájának kegyes célja ebben is az erdélyi publicumra határozódik.”

Egy könyvtár nem minden esetben tulajdonosa által összegyűjtött állomány. Lehet örökölt, azaz akár több nemzedék ilyen vagy olyan forrásból táplálkozó intellektuális igényének szülötte. Ha meg egy ember érdeklődésének vetülete, ha az egész tulajdonosa egymaga gyűjtötte össze, akkor a gyűjtemény az illető kor eszmevilágának, művelődési életének tükré is. Abban az esetben, ha a könyvállomány közhasználatú, akkor katalógusainak, olvasónaplóinak tanulmányozása során a kor uralkodó eszmeáramlatainak hatókörét mérhetjük le.

Ezek a tényezők tették szükségessé a Téka állománytörténeti vizsgálatát, továbbmenve pedig Teleki bibliofiliájának körvonalazását. Annál inkább fontosnak éreztük ennek elvégzését, mivel Erdélyben a felvilágosodás sajátos megnyilatkozási formája az az újszerű művelődésszervezés, amit a 18. század végén és a 19. század elején az ország felvilágosult elméi folytattak a művelődés intézményessé tételéért. A marosvásárhelyi *közhasználatú* könyvtár alapítása pedig ennek a szerves része.

Az intézményteremtés

Ma már tisztán látjuk, hogy Teleki Sámuel ugyan egymaga, de jól körvonalazott gyűjtési programmal fog hozzá a könyvtáralapításhoz. Az a könyvtártöredék, ami apjáról szállt rá, nem tekinthető a későbbi könyvtár alapjának. Hogy Teleki Sándor könyves ember volt, azt számos korabeli adat jelzi. Fennmaradt a család geryeszegi könyvtárának töredékjegyzéke: 1722 februárjából egy felsorolás, mely a Bécsből rendelt könyveket tartalmazza. Ismerjük a kötetésre előkészített könyvek listáját, de annak is maradt nyoma, hogy Teleki Sándor mint a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégium kurátora saját könyvei közül adományoz néhányat az iskolai könyvtárak gyarapítására. A marosvásárhelyi könyvtár is őriz egy jegyzéket, ami „G. Teleki Sándor úr Könyveinek Catalogussa”, mely formátum szerint csoportosítja a kéziratokat és a nyomtatott munkákat. Pontatlan adatai, hiányos leírása miatt ma már nem azonosíthatók a lajstromban szereplő könyvek. 9 főlíó, 40 negyedes, 52 nyolcados és 25 tizenkettedes formátumú könyvet, azaz összesen 126 címet sorol fel a jegyzék. Hogy Teleki Sándor könyvtára valójában hány kötetet számlált, s hogy a vásárhelyi jegyzék ebből mit tartalmaz, azt ma már nem tudjuk megállapítani. Koncz József *Adatok a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár alapítója gróf Teleki Sámuel gyermekkori életéhez* című írásában Teleki Sándornak egy Celnán 1748. április 30-án kelt írását közli, melyben említi „örökölt és élete folyamán szerzett” könyveit. Tékája ma már semmiképpen sem rekonstruálható, az viszont biztos, hogy halála után gyermekei egyéb javai mellett könyvein is megosztottak. Elképzelhető, hogy a legkisebb fiú, Sámuel nem sokat kapott ebből a hagyatékból. De talán ennél fontosabb, hogy a fogékony gyermek apja házában megtanulhatta a könyvek szeretetét. Fennmaradt néhány ajándékba kapott kötet, melyekbe szépen rajzolt betűkkel jegyzi be tulajdonjogát.

Ma a Teleki Téka tizenhat kötetében találjuk Teleki Sándor saját kezű bejegyzését. Baumeister filozófiai munkáját nem sokkal a megjelenés után jegyzi. Egy Amszterdamban megjelent Descartes-művet 1731-ben szignál, Cicero egyik művébe 1747-ben Marosvásárhelyen írja be a nevét. 1749-ben latin nyelvtant, 1750-ben két Kolozsváron kiadott könyvet lát el kézjeggyel. Természetesen olyan könyvek is lehetnek a Tékában, melyek egykor a könyvtáralapító apjáiéi voltak, de nincs bennük tulajdonosi bejegyzés. Ezekkel együtt a Teleki Sámuelhez került kevés számú könyv arról vall, hogy Teleki Sándor egykori könyvtára igencsak elaprózódott halála után.

Teleki Sámuel könyvgyűjtésének kezdeteit kétségtelenül *peregrinálásának* idejére kell visszavezetnünk. A négyéves tanulmányút idején alkalma van meglátogatni Hollandia, Svájc, Franciaország, Ausztria legnevesebb köz- és magángyűjteményeit. Évekkel később, 1796-ban nyomtatott katalógusának előszavában így emlékezik erre: „19 éves koromban, ennek a századnak 59-ik évében, a felséges fejedelemnek engedélyét előbb megszerezve, a múzsák kincseit elsajátítani Svájcba, Belgiumba és Franciaországba mentem, hogy azoknak az országoknak jelesebb akadémiáin a legtanultabb és legfelvilágosultabb férfiaktól tanuljak. Itt aztán a magasabb műveltségnek és a nemes tudományoknak szeretete ösztönzött és annyira felgyújtott lelkemben valami csodálatos lelkesedést a legkiválóbb könyvek iránt, hogy azokat nagy gondossággal és nem csekély költséggel megszereztem és elhatároztam, hogy azokat távollevő hazámba haza fogom hozni.”

Több forrás tájékoztat arról, milyen bibliofil hatások érték Telekit külföldi útja idején, hogyan fogott hozzá a gyűjtéshez és melyek az első megvásárolt könyvek.

Útinaplója, a tanulmányút idején kelt levelek, de mindenekelőtt az első vásárlásokról készült könyvjegyzékek alapján nyomon követhetjük Teleki könyv iránti érdeklődésének fejlődését, könyvkultúrájának elmélyülését. Míg a katalóguselőszó vagy az 1800-ban készült Testamentum - melyben könyvtára sorsáról rendelkezik - könyvszeretetének lírai hangvételű kifejezése, annak az embernek a vallomása, aki már a képzett könyvszakértő hangján szól arról, mit jelent számára a könyv, a diáklevelek, a diárium feljegyzései egy még tapogatózva induló, de mindenképpen céltudatos könyvvásárlóról tudósítanak. Ez tulajdonképpen a tájékozódás időszaka. Az első indítást, a könyvgyűjtés megkezdését segítő hasznos tanácsokat Teleki kétségtelenül Christoph Beck bázeli professzortól kapta. Útinaplójában írja, hogy Beck, a bázeli „publica bibliotheca” őre egy szép és nagy magánkönyvtár tulajdonosa is, aki „igen gyakran elvitt az Bibliothecában és sokszor csak az én barátságomért el ment és ottan órákat töltött velem”. Pár lappal tovább arról tesz említést, hogy Bazelben 977 magyar forintot adott ki könyvekre. Hogy vásárlásaiban mi vezette, milyen könyvekre költötte ezt az elég tekintélyes összeget, ezekből a szűkszavú feljegyzésekből nem derül ki.

Sokkal többet mond viszont az a Bazelben megkezdett könyvjegyzék, melybe a külhonban tanuló diák az 1760-1763 között vásárolt könyveket vezette be. A 98 beírt oldalt tartalmazó negyedréti alakú füzet nem csak azért becses számunkra, mert egészében Teleki írása, hanem mert külön-külön felsorolja a külföldi út egyes állomáshelyein vásárolt könyveket. Ha megfigyeljük a könyvek címeit, azonnal szembetűnik vásárlójuk univerzális érdeklődése. A külföldi út idején végzett tanulmányokhoz szükséges tudományos művek mellett sok olyan könyvet is vásárolt, melyek tárgya nem kapcsolódott közvetlenül akadémiai tanulmányaihoz. Találunk köztük egyháztörténeti műveket, Erdély, Magyarország történetére vonatkozó munkákat. A jegyzékben több könyvet csillaggal jelölt meg, s a Bazelben vásároltak után be is jegyzi: „sub No. III [ládában] mind prohibitus Könyveim vagynak, mellyeknek nevezetesebb része megis vagyon ezen Catalogusban jegyezve egy csillaggal. Bas. 1761. die 23-a Julij. G. Teleki Sámuel.” Ezek a tiltott könyvek sem voltak összefüggésben a Teleki által hallgatott előadásokkal. II. József 1781-ben kiadott cenzúrarendeletéig a bécsi titkosrendőrség a legnagyobb körültekintéssel ellenőrzi a külföldről hazatérő akadémisták könyveit. Mária Terézia intézkedései arra irányulnak, hogy megakadályozzák az új eszméket terjesztő, elsősorban a hivatalos vallást támadó könyvek behozatalát. Életbe lép az ún. *represszív* könyvvizsgálat, mely a nemkívánatos műveket igyekszik kivonni a forgalomból. Egy külön hivatal, a Bücherpolizei végzi ezt a feladatot. Ilyen körülmények között elképzelhető, milyen alapos vizsgálatnak vetették alá a külföldről hazatérő Teleki mintegy másfélezer kötetet számláló könyvszállítmányát. 1764 áprilisában ő maga írja egyik bázeli professzorának, hogy hazatérésekor öt hónapot időzött Bécsben, ahol igyekezett könyveit a „lángoktól megmen-teni”. Néhány kötet így is áldozatul esett a cenzorok éberségének. Valamennyi elkobzott mű a katolikus vallást, illetőleg klérust támadó szerzők tollából származik, például a Kálvin tanait terjesztő református hittudós, Theodor Beza *Poemata*-jának 1599-es kiadása vagy Owennek, a neves XVI. századi újlatin költőnek a katolikus egyházat gúnyoló epigrammái (*Epigrammata*. Amsterdam, 1633), és Jurieu *Préjugés legitimes contre le Papisme* című Amszterdamban 1685-ben kiadott könyve.

A Teleki Téka állománygyarapodását vizsgáló haszonnal tanulmányozhatja az alapító külföldi könyvvásárlásait tartalmazó füzetet, amely 16 lapon keresztül a Helvéciában vásárolt könyveket sorolja fel formátum szerint, s még a következőket jegyzi fel: „Mind ezen Basileában vett Könyveimet (ki vévén egy néhányot mellyeket közüllök magammal Hollandiában viszek) bé raktam jó moddal négy nagy fejr ládákban, és hagytam Basileában az Szállásomon a’ Fischmárkton. Gazdám, Fechter Ulrich ötves Mester ember ő kglme

házánál ‘s gondviselése alatt; meg jegyezvén mindeniket ezen nevemet jelentő jedgyel: GTS; és mindeniket numerizálva, No. I, No. II, No. III, No. IV.”

Ezután következnek a Hollandiában vásárolt könyvek. 50 ívrét alakú, 94 negyedes, 170 nyolcad alakú és 51 forma minori, azaz tizenkettedes formátumú könyvet sorol fel. „Mind ezen Hollandiában vett könyveimet jegyzi a lista végére bé raktam egy nagy Ládában Utrechtben, és jól bévarva Gyékényben szalma közé, el küldött[em] Rotterdamban Schlemm és Weymer nevű kereskedőkhöz, kikis le fogják vizen szállítani Ulmában Lochbüler nevű Correspondensekhez. Sig. Utrecht 1762. 6-a Aug. G. T. S. Ki vévén egy néhányat mellyeket magammal Parisban vittem, NB: Saundersont a Leidai Könyves Ládámban hagytam.” Ezután következik a Leidenben vásárolt 203 könyv címe (*Libri quos Leide comparavi*). Itt már vegyesen írja le a különböző formátumú köteteket, a végén ezzel a megjegyzéssel: „Ezen Leidában vett Könyveimet egy ládában jól bé rakattam ‘s bé varrattam Vászomban Szalma közé és az Alumnusok Collegyioma Bibliothecájában hagytam. Mellyet Bibliopola Luchtmans uram el küld Rotterdamban Schlemm és Weymer nevű kereskedőkhöz, kikis onnét Ulmában le szállíttatják Lochbüler nevű Correspondensekhez. NB. Egy néhány Könyvet ezek közül magammal Parisban vittem GTS. NB. Luchtmans uram még ezen Ládán kívül más egy láda könyvet is küldött el Rotterdamban Lochbüler uramhoz az el küldés végett; mellyeket Utrechtbe Bibliop. Paddenbourg uram el jövelelem után vett számomra az Bodevin könyvei aukcióján, és mellyek árrokat Parisból Vechsel által küldöttem meg Luchtmans uramhoz Leidában.” A lista ezután a Párizsban vásárolt könyveket írja le (*Libri quos Parisiis emi*). A 133 címet felsoroló jegyzék végén ezt olvassuk: „Mind ezen Parisban vett Könyveimet eljövetelelkor bé raktam két Könyves ládákban, edgyik nagy, a’ másik kisdéd, és Bibliopola Briasson úr által el indítottam Strasbourgban Franck nevű kereskedőkhöz, kikis onnét Ulmában vagy Regenspourgumban el külgyk. A ládák be voltanak jól varva vászonban Szalma közé, és megjegyezve M. G. T. No. 1. et No. 2. NB. Egy néhány Könyvet ezek közül mellyek a’ ládákban bé nem fértenők magammal Baselben vittem. G. T. S.” A könyvlista ezután azokat a köteteket tartalmazza, melyeket Teleki a tanulmányútról hazatérőben vásárolt. Az előzőekben láttuk, hogy búcsúképpen még egyszer ellátogat Bázalbe, ekkor mintegy 49 könyvet szerez (*Libri quos Basileae emi in reditu*). Következik az a 18 könyv, melyeket az utrechti bibliopola, Abraham Paddenburg vásárolt számára a Bodevin-aukción (*Libri quos in Hollandia D. Abrah. Paddenburg Bibliopola Trajectensis pro me comparavit, in auctione Bodeviniana*). Tíz munkát Szathmári Pap Mihály vett a leideni Albertina aukción (*Libri quos Leidae per Cl. D. Szathmári emi curavi in auctione Albertina*). Új szerzeményei felsorolását a következő bejegyzéssel zárja: „Ezen Baselben ujjonnan vett Könyveimet egy néhány Párisból hozott Könyveimmel edgyütt, egy Ládában jól bé rakva el küldöttem Ulmában, meg jegyezve *Libri GTS No. VII* más négy Láda eleinte Baselben vett Könyveimmel edgyütt; mellyek is vadnak meg jegyezve: *Libri GTS No. I. No. II. No. III. No. IV.* addressirozva *An den Herrn Zeitz Gastgeber zum Goldenen Lamme in Ulm*. NB. Az No. V. és VI. alatt T. Kováts úr Könyvei vadnak.” A füzet Appendix fejezete mintegy 28 munkát ír le, közülük néhány strasbourgi szerzemény (*Sequentes Tiguri et in itinere emi*). A füzet utolsó lapjain a bécsi tartózkodás idején vásárolt 49 könyvet (*Libri quos Viennae emi 1763*) és a Pesten beszerzett 13 munka címét (*Libri quos Pestini emi*) találjuk.

Mint látjuk, beszédes adatok, nevek húzódnak meg a 18. század hatvanas éveiben történt európai könyvvásárlásokat rögzítő könyvjegyzékben, a könyvszállítás módjáról, a közreműködőkről és az aukciók nyújtotta vásárlási lehetőségekről is nyerünk információkat.

Minden bizonnyal Beck irányításának köszönhető az is, hogy a huszonegy esztendő fiatalember már értő bibliofilként jegyzeteli a megszerzett könyveket. Feltünteti a könyv szerzőjét, címét, kiadási helyét és évét, a kötetek számát. A legtöbb esetben a könyv

formátumára is utal, sőt az első lapokon a kor szokásának megfelelően nagyságrendben írja le a munkákat. Sok helyen a kiadvány bibliofil jellegére, könyvészeti értékére vonatkozó beírásokat találunk, tehát már ez a kis állomány is magán viseli a későbbi Téka egyik jellegzetességét: tulajdonosának a szép és ritka, válogatott edíciók megszerzésére való törekvését. Néhány bejegyzés arról tanúskodik, hogy az ifjú könyvgyűjtő alapos kutatást végez egy-egy kiadvány ritkaságának, könyvészeti értékének megállapításakor.

E könyvjegyzék kiegészítéseként készülhetett az a másik lajstrom, amely a külföldi út idején vásárolt könyvek árát tartalmazza: *Pretium Librorum, Samuelis Teleki de Szék. S. R. I. Comititis, quos in Peregrinatione sua Litteraria sibi Comparavit*. Ez az előző jegyzék; sorrendjében tünteti fel az egyes művek árát. Nyomon lehet követni, hogy a Svájcban, Hollandiában, Párizsban beszerezett könyvekért vásárlójuk mit fizetett. Rendszerető pontosságával a különböző országok pénzértékéből az árak átszámítását is megadja. Például a 14. lap verzójára ezt írja: „NB. Hollandiában 1 *for.* teszen 20 *Stübert.* egy *Stüber*, pedig circiter 5 Magyar pénzt. Egy *Stüberben* vagyon nyoltz *Döjt* réz pénz. Egy *Schülingben* vagyon hat *Stüber*. Egy *Sechsthalban* vagyon öt *Stüber* és fél. Egy *Düppelchenben* vagyon két *Stüber*. Egy Hollandus egész *arany* jár Hfl. 5 és 5 *Stüber*. Egy *Louis d’or* tsak tizenegy Holl. forintban.” A 31. lap rektóján ez áll: „Hf. signific. Hungar flor. 10 Sols = Stüv. = 25 Denar.” A Bécsben és Pesten vásárolt könyvek árjegyzéke hiányzik. Ezeket leszámítva tehát Teleki az 1759-1763 közötti tanulmányút idején hozzávetőlegesen 2644 forint értékben vásárolt könyvet. Ez az összeg nem fedi a magával hozott összes kötet árát, hiszen az árjegyzéket közlő füzetben sokszor találkozunk olyan megjegyzéssel, hogy valakitől ajándékba kapta az illető könyvet.

Mindezek figyelembevételével joggal állíthatjuk, hogy a külföldi könyvvásárlásokat őrző füzetek a marosvásárhelyi könyvtár állománytörténetének becses bizonyosságai. Tájékoztatnak Teleki korai könyvészkedéséről, amikor a könyvtáralapításhoz hozzákezdő ifjú abban a többlet vissza nem térő szerencsés helyzetben volt, hogy személyesen válogathatott a svájci, holland vagy francia könyvkiínálattól. S a jegyzékek bizonyítják, hogy élt is a lehetőséggel.

A külföldi tanulmányút idején elkezdett könyvészkedésre a leghitelesebb forráscsoportot Teleki *diáklevelei* alkotják. Ezekből tájékozódhatunk arról, miképpen mélyül el a könyvek iránti érdeklődése s mindenekelőtt itt bukkanunk rá a becsvágyó ifjú könyvtáralapítási tervének egyik legkorábbi megfogalmazására.

A tanulmányút idején kelt levelek egy részét Teleki peregrináló honfitársainak írja. Alig pár hónapi külföldi tartózkodás után már afelől érdeklődik a Hollandiában tartózkodó Teleki Ádámtól: „lehet-é sok jó könyvet Hollandiában kapni oltson, és vagyon-é sok auctio?” A könyvekkel való foglalkozásról tanúskodik egy másik levél is, melyben felajánlja, hogy Thordai nevű honfitársának szívesen segít Bázelen egy olcsó Bibliothékát szerezni. Több helyen szól arról, hogy a vásárhelyi kollégium számára „jó és oltsó” könyveket keres. Az akkor Leidenben tanuló Kovásznai Tóth Sándornak 1761. szeptember 2-án Utrechtből írja: „Nekem egyéb bajom vagyon, a legény tanulna és nincsen könyve.” Kéri Kovásznait, hogy az előadásokhoz szükséges Wolf-féle matematikát legalább kölcsön szerezze meg. Ugyanakkor megköszöni a Vanderpiana-könyvtár katalógusát, melyből néhány könyvet szándékszik megvenni.

Bod Péterhez, Szászki Jánoshoz írott levelei azt bizonyítják, hogy már ekkor megszületett a hazai történelemre vonatkozó munkák összegyűjtésének terve. Tomka Szászki János pozsonyi tanárnak 1761-ben Bázeltől ír arról, hogy meg akarja szerezni a Magyarország és Erdély politikájára, statisztikájára vonatkozó legfontosabb művek jegyzékét. Szászkit kéri, küldjön neki erre vonatkozó bibliográfiát, mert ez segítené a tájékozódásban. Ugyanezzel a kéréssel

fordulhatott magyarigeni tudós honfitársához is, mert Bod Péter válaszában 1762 decemberében így ír: „Jelenti Ngod, hogy valami Magyar Históriara való könyveket jegyezzek fel, a mellyeket Hollandiában kellene meg szerezni. Én ugyan tudva mik vagynak sok időt töltvén el az egybe keresgélésekkel s vizsgálások[kal] s szerzettem volt is Hollandiában, nevezetesen a Burman könyvei közül felesen magamnak, de nem régen Schwandtner kinyomtatván Bétsben 3 Tomusban sok Magyar írókat ott együtt találja az ember őket.”

A könyvekkel ismerkedő erdélyi diák, miután elhagyta Bázelt, rendszeres levelezést folytatott az ott megismert professzorokkal. Ezekben a levelekben a hollandiai könyvészkedésről is beszámol, sok esetben pedig segítségüket kéri a megvásárlandó könyvek megítélésében. Válaszleveleikben tanárai megjelent könyvekről tájékoztatják. 1761 decemberében Cristoph Beck felhívja figyelmét a bizánci írók frissen megjelent munkáira, melyek a magyarok s a szomszédos népek történetére vonatkozó gazdag információs anyagot tartalmaznak. Teleki hálás a kapott segítségért. Beszámol tanárának arról, hogy hazája történetére vonatkozó anyagokat szeretne gyűjteni, ezért hasznosak számára a kapott címek. Neki még nemigen sikerült középkori „kronológiákat” megszerezni, minthogy ezek ritkán fordulnak elő, de azokat, amiket Beck ajánlott, igyekszik felkutatni. Ebben a levélben veti papírra könyvvásárlásának határozott célját: „nem fogom kímélni a költséget más jó könyvek megvásárlásánál sem [...] míg valamely reménye lesz annak, hogy ezzel valamikor hazám ügyének és történelmének javára lehetek.”

A hazája ügyéért aggódó s az akkori állapotokon sokszor kesergő ifjú gyakran ír kétségei felől: „Félek, nehogy kárt valljak legjobb könyveimben. Még azt sem tudni, mi lesz életem értelme - vallja meg Becknek.” De ezek az aggodalmak nem kerítik hatalmukba és kitarat eredeti célja mellett. Tsétsi János sárospataki tanár híres magántékáját már ekkor, a külföldi út idején szeretné megszerezni s ezért levélben fordul hozzá: „Úgy hallottam, a haza történelmére vonatkozó könyvekből jeles gyűjteményed van [...] ha valamikor azok eladására gondolnál, ne másnak, hanem nekem add el őket megfelelő áron.” Szászki Jánostól 1761-ben ugyancsak azt kéri, hogy ha esetleg könyveit áruba bocsátaná, gondoljon rá, mert terve, hogy a haza történetére vonatkozó könyveket könyvtára számára megszerezze.

Az 1759-1763 közötti tanulmányút idején kezdi el tehát Teleki Sámuel a szakszerű könyvgyűjtést. Az ekkor vásárolt könyvek változatos tematikájú összetétele a legfőbb bizonyítéka annak, hogy a köznek szánja gyűjteményét. Külföldi tanulmányai idején időt, energiát bőven áldoz a bibliofília mesterségének elsajátítására, külföldi köz- és magánkönyvtárak összetételét, elrendezését tanulmányozza, útinaplója és levelei vallanak arról, hogy céltudatosan végzi mindezt.

A könyvtárlátogatások alkalmával szerzett élményeit útinaplójába rögzíti. A legelső feljegyzés még lakonikus. Az 1759 októberében Bécsbe érkező fiatalember a császári könyvtárba is ellátogat: „Bétsben voltam a’ Császári Bibliothecábanis, de erős hideg lévén egy óránál tovább nem mulathattam benne, az épületis igen drága és nagy, a’ Könyvekre nézve pedig igen gazdag, az Budai Bibliotheca[na]k némely reliquiai és az Eugenius Hertzeg Bibliothecája is itten vadnak.” A bázeli könyvtárelmények már valamivel mélyebbek: „Az ide valo Publica Bibliotheca igen szép, sok szép manuscriptumok ‘s nyomtatott könyvek vagynak benne [...] A’ Bibliothecarius lévén Tiszt. Prof. Beckius Ur igen gyakran el vitt az Bibliothecában, és sokszor csak az én barátságomért el ment és ottan órákat töltött én velem; ennek az Beckius úr[na]k az maga Házánál is igen szép és nagy Bibliotheca vagyon a’ magáén kívül, tudniillik az néhai Prof. Frey uramé [...] mert ez az Bibliotheca legaltatott Frey uramtól az Professor Philologiae Sacrae hasznára, ‘s könnyebbségire.” Néhol kritikus szemmel nézi az igényeinek nem megfelelő gyűjteményeket. A baden-durlachi őrgrof bázeli magánkönyvtáráról így ír: „Az

Bibliotheca nem igen derék.” Annál nagyobb lelkesedéssel említi a neves strasbourgi történész, Daniel Schöpflin könyvtárát: „A bibliotheca igen nagy és válogatott szép Könyvekből áll, öt ház egy más mellett rakva vagyon mindenütt Szép Könyvekkel, az Könyvek többire mind Frantziai Kötésben vagynak, ‘s igen gyönyörűségesek. Itt a’ mi Antiquitásokra ‘s országokra, nemzetségek Historiájára tartozik majd minden meg vagyon a’ leg szebb és jobb editiokból; a’ mi nevezetesen az Franziai Historiát illeti arról annyi vagyon, hogy a’ Parisi Bibliothecában annyi nintsen, azt mondgyák [...] Itt láttam Mátyás Királynak egy igen szépen festett Képit, az Magyar Historiárais szép Könyveket és rész szerint ritkákat láttam. Láttam egy Sinai betűkkel Sinában nyomtatott ‘s kötött Könyörgéses Könyvet in Folio négy darabban; a’ pappirosa olyan szép és fein hogy ahoz hasonlot Európában nem tsinálnak, a betűk vagyis nyomtatás nintsen mindenik felin a’ Pappirosnak, hanem két levél mindenütt ki vágatlan vagyon, és minden Levélnek tsak edgyik faciesse van meg nyomtatva, itt hagytam egy Tallért ajándékban az Bibliothecariusnak.”

A Hollandiába érkező Teleki már hozzáértőként látogatja meg az ottani könyvtárakat. A svájci élmények úgy látszik, igényes könyvtárlátogatót neveltek belőle, aki az örökkel, magántékák tulajdonosaival elmagyaráztatja a gyűjtemények történetét, egy-egy ritka kiadványnál hosszasan is elidőz. Felháborodással ír például az utrechti könyvtár hozzá nem értő őráról: „20-a 8-bris [1761] voltam leg elsőben az Utrajectumi Bibliothecában mely nem nagy, a’ Baselihez nemis hasonlitható; másképpen jó rendben vagyon. De bezzeg nemis a Baseli Bibliothecariust Prof. Beck úr[ama]t találtam benne! hanem egy tudatlan vén Hollandust a’ ki már 40 esztendőtl fogva Custos bibliothecae, mégis soha olyan ökröt ne láttam. A többi között kértem tőlle Fabricii Bibliographiam hogy recensionem Scriptor. Bizantinor. keressem meg benne; el megyen az ostoba és a Bibliák között keresi, ‘s végtére azt mondgya Deákul, non est inter Codices Bibliorum; énis mondám reá: hogy nemis oda való. Kérem ismét Acta Eruditor. Lipsiensium hogy de Curvis Isocronis; de Determinatione Penduli etc. holmiket keressek fel; az Bernoulli Daniel uramtól minap vett levellemnek meg értésire, ‘s azt kérdi az edgyügyű, hogy: Theologus Könyvé? mondám hogy nem, azután meg azt kérdi hogy ha in Folio vagyóné? erre a’ sok edgyügyűségire meg unám velle tovább bajlodni ‘s egyben oda hagyám, hoc profeci.”

A könyvekhez vonzódó erdélyi ifjú kétévi külföldi tartózkodás alatt láthatóan már oly érett, hogy a nyugati könyvtárakat nemcsak csodálattal, de ha kellett, bírálattal is illette.

Párizsban már-már hivatásos bibliofilként látogatja a könyvgyűjteményeket. Naplójában a korábbiaknál bővebb beszámolót olvashatunk: „A’ *Király Bibliothécájában*, a *Sanct’ Geneva Bibliothecájában*, az *Benedictinusokéban* kivált gyakran voltam. Nagyobbat, szebbet, ‘s válogatottabbat ezeknél soha se láttam. ugyan vadnak Manuscriptumok kivált a királyéban! A’ St. Geneveva Bibliothecájában sok könyv ‘s nagy Collectio vagyon a’ Német Országi Historiára, Theologiára, ‘s Ecclesiastica Historiara, sok ritka könyve kis vadnak benne. A’ Bibliothecarius midőn a’ Sixtina Bibliának első editióját in Folio (melly is igen ritka) meg mutatta volna, ‘s azután a’ Clementinátis; kértem tőlle tréfálkozva: hát már a’ kettő közül mellyik az Authenticum? (mert a’ kettő különböző, és az edgyik egy, a’ másik más Pápától vagyon authenticálva). Azt felelé hogy edgyik sem; mert ők nem hiszik a’ Pápák infallibilitásokat. E’ sok Szerzetestől. De ennél jobb felelet nintsen arra a kérdésre [...] A’ királyi Bibliothécában sok Magyar Historiára való Könyvet találtam, és igen ritkákat mellyeket felis jegyzettem. A’ Pater Benedictinusokéban nagy Collectio vagyon a’ régi Paterekből, és a Frantzia Historiára. Itt feles jó Könyveket vettem, mellyek kétszer voltanak meg nállok. Az Bibliothecarius Dom Pater igen jó emberem, derék, tudós és emberséges ember.” Teleki tehát azt tapasztalja ezekben a külföldi könyvtárakban, hogy a nemzeti múlt emlékeinek összegyűjtése divatos

vált a felvilágosodás kori Európában. Talán ennek köszönhető, hogy a magyar históriára vonatkozó ritkaságokat már fel is jegyzi magának.

A francia könyvtárakról odaérkezése előtt már hallhatott, hiszen 1762 januárjában az akkor Párizsban tartózkodó Kendeffi Eleknek ajánlja az ottani könyv és könyvtár érdekességeket: „Ajánlom önnek, uram, hogy ismerkedjen Párizsban a könyvtárakkal melyek ott nagyszerűek és csodálatosak. Ki kell használni minden Párizsban töltött pillanatot, még hozzá hasznosan, mert nem térnek vissza többé. Egy kis gyűjteményt is csinálhat azokból a munkákból, melyek másutt könnyűszerrel nem találhatók meg.”

1759-ben megkezdett könyvbúvárlatainak jellemző vonása a folytonosság és a rendszeresség. A könyvállomány gyarapodási folyamatát vizsgálva joggal állíthatjuk, hogy nyomtatott betű szerelmesét sem a földrajzi elszigeteltség, sem a hivatali beosztásával járó egyre sokasodó feladatok, sem magánéletének gondjai nem akadályozzák élete végéig a könyvek rendszeres szerzésében és általában a könyvtárral való foglalkozásban.

A tanulmányút bevégeztével Teleki Sámuel, mint láttuk, Sárdon, majd Sáromberkén telepszik le. A hazai elmaradott viszonyok, az európai kultúrától való elzártság az első időben megrettentik. Miután négy éven keresztül közvetlenül tájékozódhatott az európai könyvkiadás, könyvárusítás számottevő eseményeiről, megdöbbenve tapasztalja, hogy Erdély ugyancsak kiesik az egyetemes kultúra áramköréből. „Olyan kevés nálunk a jó könyv - panaszkodik 1764 áprilisában Iselin professzornak -, hogy egyet sem tudtam még megszerezni.” Csakhamar rádöbben, valahogyan meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy értesüljön a külföldön megjelent könyvekről, könyvbeszerzési módokról. Megpróbál lépést tartani az európai tudományos világ eseményeivel. Folyóiratokat járát, és rendszeresen tanulmányozza azokat. 1769 januárjában például ő ajánlja Beck figyelmébe a *Museum Helveticum*-ban recenzált munkákat.

A könyvgyűjtés megszervezése

Telekit elsősorban a külföldön tanuló erdélyi ifjak informálják a könyvújdonságokról, ők segítik a könyvek megvásárlásában és hazaszállításában. Szathmári Pap Mihály például 1764-ben Leidenből értesíti, hogy megszerezte számára Nadányi *Florus Hungaricus*-át, ugyanakkor azt is említi, hogy „egy szép Politica Bibliothecat adának Hágában el az múlt Hetekben, az a Justice a’ ki a’ Virgiliust oly szép formában kezdte ki adni, megholt s övé volt ez a nagy theca, a’ Catalogussát magammal viszem”. Fogarasi Pap József 1770 decemberében Frankfurtból ír Telekinek. Tanulmányairól, könyvújdonságokról számol be, Klotziusról pedig megírja, hogy igen jó *Acta Litterariát* ad ki esztendőnként, „melyekbe az ujj könyvekről mind igen szépen mind szabadon ítél. Ha ezen Actak iránt méltóztatik Nagyságod parantsolni vagy küldök vagy annak idejében magammal viszek.” 1779 decemberében Szerentsi István Bécsből jelzi, hogy a Kis Miklós által vásárolt könyveket magával hozza, egy másik erdélyi származású orvostanhallgató pedig azokat a köteteket szállítja haza, melyeket Schoonhoven bibliopola szerzett.

Zilahy Sámuel egyike azoknak, akik külföldi tartózkodásuk idején a legtöbbet fáradoztak Teleki gyűjteményének gyarapításán. Úgy látszik, szívesen végzi ezt a feladatot. „A Ngod parantsolattyára meg-szerzett könyvek körül tett kevés foglalatosságom kedves időtöltésem, az olyan könyveket csak vásárolni is gyönyörűség” - írja 1782 szeptemberében. Elsősorban a klasszikus editiók után kutat Utrechtben, de Teleki költségén Hollandia más városaiban is vásárol. 1782 májusában például arról számol be, hogy miután Leidenben hiába kereste a kért

kiadványokat, Amszterdamban néz utánuk. Egy-egy könyv megvásárlását több levél is megelőzi. Zilahi fáradhatatlan könyvfelhajtó. Du Mont *Corps Universel Diplomatique* című munkáját például Wild holland könyvárustól nehezen szerzi meg. Több levélben is tájékoztatja patrónusát az ügy állásáról. Minthogy időközben Rádai Gedeon 300 forintnál is többet ígért, csak jó három hónap múlva jelentheti: végre sikerült megszerezni a 16 kötetes művet. Valóban szívvel-lélekkel igyekszik a megbízásokat teljesíteni. Heidelbergből 1784 júniusában tudósít: „Ruhnkenius uram által kiadott IC. Fragm. nem vettem meg Mlgos Grof Consiliarius úr, mert épen az a Könyv melly már meg vagyon Ngodnak a Meermann Thesaurusában. Demosthenest találtam volt, de nem adhaték érte 36 forintot, ugy Apollonius Rhodiust sem vehettem volna 7 forint alatt. Itt a városonn is vagyon egy Könyvel kereskedő Sidó, ma, minthogy vasárnap van, nem lehet, de holnap meg keresem nálla ha mit kaphatnék. Úgy Betuliusnál-is megfogok fordulni Stutgardba, és ha nálla vagy másutt Ngod parantsolattya ‘s tettzése szerint való vagy egy Könyvet szerezhetek különös szerentsémnek tartom.”

Zilahi levelei az európai s mindenekelőtt a hollandiai könyvkiadás, könyvkereskedelem 18. századi történetéhez szolgáltatnak megbízható adatokat. 1782. szeptemberi leveléből kiderül, hogy „egy critica Bibliothecát kezdettek Amszterdamban 1777-től fogva kibocsátani: nem egy az auctora. Senki neve nints fel-téve; úgy hallottam Ruhnkenius, Wyttebach, Schulten úraimék készítik; recensáltatnak benne Napkeleti, Görög, Deák nyelvekre, tudományokra tartozó könyvek.” Máskor egy-egy kiadás kulisszatitkairól számol be: „Egy könyv jött ki valahol, azt sem tudom mitsoda nyelvenn, mellybe Amszterdamnak minden titka, kereskedés módja ki van írva; Van Goens úrra gyanakodnak, hogy írta volna. Nagy büntetés alatt nem szabad ezt a könyvet árulni. Wild uram törvénybe idéztetett volt egyszer érte, valahogy ‘s valamint ki-mentette magát.”

Joggal sajnálhatjuk, hogy nem maradtak fenn Teleki Zilahihoz intézett levelei. Jó volna végigkövetni a könyvbeszerzésre vonatkozó kéréseket, tanácsokat, hiszen az alumnus leveleiből egyértelműen kitetszik, hogy mindig megbízója igényének megfelelően jár el. Zilahinak már volt némi bibliofil gyakorlata a hollandiai tanulmányút előtti időből is, hiszen 1776-tól mint tógátus diák segédkönyvtárőri teendőket látott el a marosvásárhelyi kollégium bibliotékájában. A Teleki irányítása alatt végzett könyvészkedés aztán korának egyik legjelesebb könyvszakértőjévé, könyvbarátjává formálja.

De ugyanebben az időben még más Hollandiában tanuló erdélyi diák is foglalkozik Teleki könyvvásárlásainak lebonyolításával. A Leidenben tartózkodó Bodola János, a később református püspök hollandiai tanulmányútjának utolsó esztendejében segítkezik a könyvszerzésben. „Két rendbéli parancsolattyát Nagyságodnak némely Könyvek iránt - írja Telekinek - Tiszteletes Professor Kováts uram által még az el mult esztendőbe nagy alázatossággal vettem volt [...] Tavalý szerentsém lévén hármát közölök Luchtmans Uramnál meg találni, meg vettem és haza is küldöttem volt a’ Testvérem által Tiszteletes Kovács uram kezibe. Ezek voltak Grotius Collectaneai. A’ háromnak árra volt 20 for. Ezeket is már által küldöttem Tiszteletes Zilahi urammal Trajectumba, a’ ki kétség kívül előttem érkezik haza és Nagyságodnak a’ többekkel együtt haladék nélkül meg adja.”

A könyvgyűjtésbe bevont erdélyi diákok megteremtik a kapcsolatot a külföldi könyvkiadók-kal, könyvárusokkal, máskor pedig Teleki egykori tudós tanárait keresik fel a könyvbeszerzés különböző problémáival. Volt professzoraitól Teleki maga is gyakran érdeklődik a könyvek felől. Ők aztán felhívják figyelmét egy-egy megvásárolható ritka kiadványra, vagy azokat a könyveket, melyeket nem sikerül megszerezni, lemásoltatják egykori tanítványuk számára. Rudolph Iselintől például Aeneas Sylviusnak a *Fasciculus Rerum ex petendoru, et*

fugiendorumát és Crusiusnak a *Turco-Graecia et Germana-Graeciájának* másolat, igényli egyik levelében Teleki. Christoph Becktől 1764-ben azt kéri, hogy Hagenbuck akkoriban elhunyt svájci tudós könyvtárából szerezzen meg számára néhány könyvet.

Bibliofil problémákkal a leggyakrabban Christophorus Saxe hollandiai professzort keresi fel. Saxe ajánlja figyelmébe a holland Schoonhowen könyvkereskedőt is, aki aztán haláláig küldi számára a kért könyveket. Bizonyára nem mindig volt megelégedve Teleki a bibliopolák becsületességével vagy hozzáértésével, mert 1779-ben arról panaszkodik Saxénak, hogy szinte fel kellett hagynia könyvtáralapítási tervét, amit „Schoonhowen oltott belé”, ugyanis Wild utrechti könyvárus, visszaélve nagyvonalúságával, olyan árakat szabott a nemrég Bécsbe küldött könyveknek, hogy a jövőben nem tudja igénybe venni szolgálata „Erasmus művei - nehezményezi - 110 forint, Seldenus munkái 38 forint, hogy a többiről ne is beszéljek. Ha nyereségvágyát nem tudja mérsékelni, kérlek, ajánlj más könyvárust, aki mérsékeltebb árakat szab és megbízhatóbb.” Úgy látszik, nem olyan könnyű váltogatni külföldi könyvárusokat, hiszen három esztendő múltával Zilahi Sámuel még mindig elégedetlenkedve, de vásárol tőle. „Wild uramnak még a’ múlt Esztendőbe, mihelyt vetten mindjárt meg-mondottam a’ Ngod parancsolattyát, hogy előre való tudosítás nélkül egy Könyvet se küldjön le: de ő Kelme az idénn is akara egy sereget küldeni, nekem elé sem hozta, más Magyarokat próbálgatott velle, egynek a szállására is küldötte vólt. E’ nem vette kezéhez. Másoknak is meg mondottam, ne vállalják. Tagadja Wild uram Mlgos Consiliarius ur hogy ezenn dolog iránt Ngod Levelét vette volna. Még azt is tagadta mások előtt, hogy én töllem hallott volna valamit rolla. Ilyen szemtelen ember ez a Tiszt. Professzor Saxe uram leg emberségesebb Bibliopolája.” Zsörtölődik Zilahi, de a következő mondatban már beszámol, hogy „November eleinn a’ Wild uram keze alatt lészen egy auctio, ebben Frantz Historicus elég van, de a’ Commissioba lévőek közül igen keveset talállok benne”. Mi azonban már azt is tudjuk, hogy 1784-ben mégiscsak Wildhez fordulnak Janus-kötetek kinyomtatása ügyében, s Teleki még a kilencvenes években is levelezik könyvbeszerzési ügyekben a holland könyvkereskedővel.

Saxe professzor segítségét Zilahi Sámuel is gyakran emlegeti patrónusához írott levelében. Ő az, aki majd minden esetben átnézi Teleki rendeléseit, segít a könyvek kiválogatásában, tanácsot ad az editiókra vonatkozóan s a könyvkereskedők árkinálatát illetően. Külföldön megjelent szakkönyveket ajánl, melyek segítségével ritka, értékes kiadások után kutathat. „A Grevenna catalogussának egyik Tomussát Prof Saxius uram dicséri - írja Zilahi egyik levelében - nevezetesen arról, hogy az Elzeviriana Editiok igen jól recensáltatnak benne.”

A kortársak legtöbbször eltérően Teleki Sámuel sohasem alkalmaz hivatásos könyvbeszerzőt, aki az egész gyűjtemény ismeretében egyedül döntene egy-egy kiadvány megvételéről, vagy maga szabná meg a könyvek árát. Közismert, hogy a 18. századi főúri könyvgyűjtők vagy ágenseket bíztak meg a könyvbeszerzés lebonyolításával, vagy a könyvtáraikba alkalmazott bibliotékáriusok hatáskörébe utalták ezt a feladatot is.

A hazai és külföldi közreműködők általában csak informálják a könyvbeszerzési lehetőségekről könyvtáralapítónkat, többnyire ő maga levelezik könyvárusokkal, kiadókkal. A levelek egyértelműen azt bizonyítják, hogy minden esetben ő dönt a vásárlásról. Egyedül irányít egy kiépített apparátust, melynek segítségével 25 európai város könyvkiínálatából válogat. A megvétel körültekintő tájékozódás előzi meg, azután rendszerint elküldi a kívánt művek listáját egyik megbízottjának, s ha az rátalál valamelyik könyvre, megírja a kiadására, állapotára, árára vonatkozó összes részletet.

A könyvbeszerzéssel és egyéb könyvtárügyekkel foglalkozó levélhagyaték az intézményről és megalkotója személyiségéről rendkívül színes képet fest. A számszámra megőrződött számlák, megrendelőlisták, ajánló könyvjegyzékek, aukciólajstromok segítségével pontosan rekonstruálható a Téka gyarapodása, s egyben nyilvánvalóvá válik Teleki bibliofil rátermettsége is. A könyvgyűjtés alapos, tervszerű megszervezését bizonyítják a könyvtár levéltári anyagában őrzött füzetkötegek is, melyekbe a könyvtár megnyitása után könyvtárosaival íratta be a megszerzendő kötetek címét. Ezek a lajstromok alfabetikus rendbe szedve tartalmazzák a könyvtárból még hiányzó műveket, s arra szolgáltak, hogy másolatban szétküldve őket, megkönnyítsék a könyvbeszerzésben segédkezők munkáját.

Meggondolkoztató, hogy két évszázaddal ezelőtt, a könyvgyűjtés klasszikus korszakában, a szállítás, a közlekedés, a hírszerzés kezdetleges eszközei mellett hogyan sikerült lebonyolítani sokszor nagyon is rövid idő alatt az egyes kiadványok felkutatásával kezdődő s a számla kiegyenlítésével végződő könyvvásárlásokat. Az internet korszakának emberét is meglepik a sokszor egészen gyorsan nyélbe ütött könyvügyletek. Például a marosvásárhelyi levéltári anyagban őrzött egyik megrendelési lista szerint a közvetítő egy 1800. március 3-án tartott aukció könyvei közül ajánl vásárolni valókat. Teleki négy nap múlva megrendeli *Histoire de l'Academie Royale des Sciences et des Arts* (Berlin, 1745-1769) 24 kötetét s *Philosophical Transactions* (London, 1665-1705) 13 tomusát. Zilahi Sámuel 1782-ben egy Hollandiából hazatérő erdélyi diáktól küld Vásárhelyre Wild-féle aukciolistát, s kéri Telekit: „ha lesznek közöttük szükségesek, meg-vételek iránt parantsolni. Azt gondolom vehetem addig a parantsolatot, míg az Auctio elkezdődik.”

Ugyancsak érdekes Telekinek egy 1800 februárjában keltezett levele, melyet Abraham Christoph Thiele lipcsei könyvkereskedőhöz küld azzal a kéréssel, hogy különböző ajánló katalógusokból kiírt műveket szerezzen meg számára. A levélre - a könyvcímek mellé - március 14-én Thiele felvezeti az egyes művek árát és a szállítási költséget. Március 26-án pedig ugyanerre a visszaküldött levélre jegyzi fel Teleki, hogy a megrendelést átvette és kifizette. Néhány hét alatt tehát megtörtént a könyv megrendelése és elszállítása is.

Természetesen nem minden esetben bonyolódott le a könyvvásárlás ilyen rövid idő alatt és zökkenőmentesen. A könyvtáralapító leveleiben többször említi egy-egy könyvküldemény elakadását, vagy panaszkodik a könyvárusok, könyvszállítók hanyagsága, megbízhatatlansága miatt. Sokszor a szállítmány 5-6 hónapig is késik, miközben Teleki kénytelen többször sürgetni. Hamburgból például a Blumenthals Söhne cég 1798 májusában magyarázkodik, hogy az előző év júliusában Christian Zimmermann fuvarossal útnak indították a megvásárolt könyveket, és érthetetlen, hogy még mindig nem érkeztek meg. Sokszor a külföldön tanuló diákok vállalkoznak a könyvek hazaszállítására, de még így is megtörténik, hogy a közlekedési nehézségek miatt késik a szállítmány. Zilahi Sámuel például 1784-ben arról értesíti patrónusát, hogy Utrechtből való távozásakor nem tudta a megvett könyveket magával hozni, a „Hosszasz tél ‘s ár-viz a vizenn való hordozkodást ebben az esztendőben igen nehézzé ‘s késővé tévén. Azt írta vala ugyan Grommee nevezetű Amsterdami kereskedő, a’ ki kérésünkre igazittya a’ Könyveket egyenesenn Bétsbe Johan Georg von Scheidlin nevű kereskedőhez hogy Májusnak közepe tájatt el indította: de Colóniába lett megfordulásomkor semmi hírét nem halhatám. Más Levelébe írta volt azt is Grommee hogy el-telik addig 3 hónap míg a’ Könyvek Bétsig érkezhettek.”

A század végi Európa háborús zavargásai aztán még inkább megnehezítik a több országon keresztül való szállítást. Az egyik londoni bibliopola, Edward 1799. január 21-én írott levelében aggodalmaskodik, hogy megrendelője késve kapta meg az időben útra tett könyveket. „Nagyon bánt, hogy a március 10-én elküldött könyvek csak a múlt hónapban

érkeztek meg Bécsbe. Az átutazások rendszertelensége Európának ebből a szerencsétlen helyzetéből adódik, ami bezárja a közlekedést.” Ugyanebben az évben Teleki panaszkodik Johannes von Müllernek, hogy a Bolognában francia kézre került könyveit csak két év múlva sikerült visszaszereznie Jacopo Morelli, a velencei Bibliotheca Marciana könyvtárosa segítségével.

A legtöbb kellemetlenség a Baruch Sievers Sohn berlini céggel van. Egy 1800 márciusában keltezett levél szerint az Allgemeine Deutsche Bibliothek megrendelt számai kétévi késéssel érkeznek meg. Felháborodott hangon nehezményezi Teleki azt is, hogy a cég több pénzt követel, mint amennyivel a megrendelt könyvekért tartozik: „Bevallom őszintén - írja -, hogy negyven év óta különböző megbízottakon keresztül Angliából, Hollandiából, Lipcséből, Nürnbergből és máshonnan több ezer dukátra szereztem könyvet anélkül, hogy valakinek is sikerült volna érdekből felszámítani valamit is; amit Önök semmiképpen sem jogosultak megtenni, annál is inkább, hogy a könyvek elküldésének késését nem én okoztam, hanem inkább az Önök spekulációi.”

Az 1787-től Bécsben lakó kancellár az európai könyvpiac közvetlen közelébe kerül. A császárváros jelentette az összeköttetést Nyugat-Európa felé, s ekkor már számos könyvkereskedés, könyveladással is foglalkozó nyomda működik itt. Az Ausztrián kívül megjelent művek többféle úton jutottak el a bécsi könyvpiacra. Vagy a helybeli kereskedők jártak a külföldi könyvvásárait, vagy a lipcei, frankfurti eladók keresték fel a bécsi vásárokat. Ilyenformán tehát Telekinek alkalma nyílt megismerni a külföldi könyvpiac kínálatát, következésképpen kapcsolatait még inkább kiterjesztheti. Könyvbeszerzési hálózatába viszont ezután is bekapcsolja tudós honfitársait. Kovásznai Tóth Sándor például, aki már a 70-es években sokat fáradozott a Téka „öregbítésén”, a 80-as években tovább munkálkodik a könyvtáralapítót érdeklő kiadványok felkutatásában. Ráday Gedeon Pécelről értesíti 1801-ben Telekit, hogy megszerezte számára Marsilius munkáját. Igaz ugyan, hogy közben Teleki levelet kapott, melyből megtudta, Hollandiában már megvették számára a könyvet. Ugyanakkor Ráday azt tanácsolja, csak akkor tartsa meg, ha az első és eredeti kiadás. Kovács József, a hajdani útitárs, enyedi professzorsága idején segédkezik patrónusának a könyvgyűjtés lebonyolításában. 1785 októberében kelt leveléből kiderül, hogy Hollandiában vásárolt könyvek továbbküldését rendezi: „Mind együtt azon Könyveknek neveket és árakat, a’ mellyeket Excellentziád számára Tiszt. Bodola János uram vásárolt Lejdába, ezen ide zárt papirosra feljegyzette [...] azon Könyveknek az árok mégyen 94 forintra és 30 pénzre. Én ezt magam Tiszt. Bodola uramnak megfizettem. Ezen Könyvek közül az 1782-ben vásároltattakat, úgy mint a’ Grotius Excerptáját hozzám le küldötte volt, és én is Excellentziádnak Szebenbe béküldöttem volt. Az 1783-ban vásároltákat által adtam volt Tiszt. Zilahi uramnak a le hozás véget. Az 1784-ben vásárlottakat maga hozta le, és most azokat küldöttem le.”

Az otthonról kapott segítség nem mindig felelt meg Teleki kívánalmainak. Vannak időszakok, amikor arról panaszkodik, hogy Erdélyből nem támogatják eléggé könyvtáralapítását. „Nékem Erdélyben senki sem szerez most csak egy könyvet is - írja 1795-ben Aranka Györgynek - pedig én Hatvan ezer forint érőnél többet gyűjtöttem Erdélynek.”

A Bécsben élő főhivatalnoknak alkalma nyílik megismerni a kor egyik legnevesebb könyvszakértőjével, Johannes von Müllerrel, aki sokat segít a könyvtárgyarapításban. A svájci születésű történetírót 1800-tól a Császári Könyvtár első őrének nevezték ki. Ismeretségük kezdete 1795-re vezethető vissza, ugyanis ekkor írja Telekinek könyveket ajánló első levelét. A kancellár csakhamar felismeri von Müller kiváló szaktudását, és gyakran fordul hozzá segítségért a könyvek azonosításában, ritka kiadványok megszerzésében. A *Codex Cantabrigiensis Theodori Bezae Graeco-Latinus* (Cantabrigiae, 1792) és a *Codex Alexandrinus*

Novi Testamenti Graecus (Londini, 1786) megvételét például hosszas kutatás előzi meg. Von Müller összeszedte a Codexekre vonatkozó irodalmat, s Teleki csak ennek alapos áttanulmányozása után rendeli meg ezeket. Segítsége olykor egészen gyakorlatias formában nyilvánul meg. Így 1801-ben, amikor hosszabb nyugat-európai körútra indul, magával viszi Teleki könyvlistáit, hogy felkutassa a keresett kiadványokat. Tizenhárom évig tartó barátságukról fennmaradt levelezésük tanúskodik. Ez a 38, 1797-1808 között írott levél az európai könyvkultúra 18. század végi, 19. század eleji állapotáról nyújt érdekes képet. Archeológiai, művészettörténeti, egyháztörténeti munkák megjelenéséről, akkori terjedéséről tájékoztatják a mai kutatót. Könyvtörténeti, könyvészeti forrásértékűek azok a levelek, melyekben a nagy műveltségű bibliofil tudós a felkutatott könyvekről informál. Az ő ajánlására vásárolja meg Erdély kancellárja könyvtárának néhány páratlan értékű metszetgyűjteményét és enciklopédia-sorozatát. 1803 októberében kelt levelében William Hamilton angol archeológus vázakép-kollekciójára hívja fel Teleki figyelmét. Elmondja, hogy a gyűjteménynek két kiadása is van, egyik Hancarville-, a másik Fischbein-féle. Pontossága miatt az utóbbi a jobb. Ugyanakkor a Giambattista és Francesco Piranesi metszetgyűjteményéről is ír. Ennek is két kiadása van, egy római és egy párizsi, de nincs közöttük különbség. Elsősorban a bibliofil érdeklődés köti össze a két jeles tudóst, bár kapcsolatuknak - mint már előbb láttuk - más vonatkozásai is voltak.

Mint szenvedélyes könyvbarát, Teleki Sámuel egy-egy kötet vásárlásakor tüzetesen érdeklődik a példány állapota, kötése felől is. Könyvárusok, közvetítők listáin minden esetben megtaláljuk az erre vonatkozó megjegyzéseket. Weigel lipcsei könyvárus például 1800 márciusában értesíti, hogy megszerezte Besler botanikai és Aldrovanus állattani munkáit, melyek különbek még a Berliini Királyi Könyvtár példányainál is, „mindkét munka szép külső formájával is kitűnik”. Csak teljes és ép példányokat vásárol. Thiele lipcsei könyvárusnak egyik megrendelését ezzel a megjegyzéssel küldi el: „Mellékeltem az árakat is, csak akkor lehet növelni rajtuk, ha a munkák teljeseek, szépen kötöttek és nagyon tiszták.” 1797. március 17-én egy listát, mely 249 forint és 10 krajcár értékű könyvet tüntet fel, azzal küld vissza a könyvárusnak, hogy az összes címre igényt tart, mert a kötetek teljeseek és jó állapotban vannak.

Különös gonddal, nagy utánajárással válogatja össze kedvenc gyűjteményét, a görög-latin klasszikusok kiadványait. Fáradtságot nem kímélve kutat a reprezentatív szövegűség és nyomdai kivitelezés tekintetében legjobbnak tartott és legszebb kiadványok után. Sok esetben ugyanazt a művet ismételtelen megrendeli egy szebb, pontosabb kiadás kedvéért.

Sáráy Szabó Sámuel 1793-ban kéri, hogy Statiust és Prudentiust szerezze meg „in usum Delphini lett editioban, ha talám meg-volnának Horváth Úr Bibliothecájában, vagy más Könyvszerető Úrnál és el-adóvá tennék; mert nekem tsak az editiora nézve lévén szükségem reájok, jól meg-adnám az árakat és azon Könyveket-is más jobb editioban megszerezném érettek. Szeretném még egy olyan Nagy Szombathi Horatiust-is cum Interpretatione venni a' millyent az Úr itt létében meg-dítsért.”

A következő év elején Sáráy még mindig keresi a kért könyveket: „Horatiusnak Venetiai Editiojat Rátzkevi Notarius uram által fel küldöttem, Statiust és Prudentiust in usum Delphini lett Editioból vigyázok most is, és ha talállok azokkal Excellentiadnak alázatosan udvarlok.” S hogy némely esetben milyen nehéz dolga volt a könyvgyűjtőnek, azt egy 1810 decemberében kelt levél bizonyítja, amelyben arról panaszkodik, hogy még mindig hibázik Statius in us. Delph. 4° több más könyvvel együtt, „mert ezekkel is szintén úgy megcsalattattam, és a háborús idők békövetkeztén, eddig meg nem szereztethettem”.

A klasszikus kiadványok mesterével, Giambattista Bodonival Telekinek személyes kapcsolata volt. A híres olasz nyomdász kiadványait nagy hozzáértéssel, műgonddal, kis példányszámban s mint hirdette, elsősorban a művelt bibliofilek számára készítette. Telekit sem távolság, sem háborús nehézségek nem akadályozzák meg abban, hogy minden elérhető Bodoni-féle klasszikus kiadványt megvásároljon. A tudósszámba menő tipográfus sokra tarthatta Teleki könyvészkedését, hiszen ő maga tájékoztatta a könyvek felől érdeklődő kancellárt. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár ma is őrzi Bodoni egy 1797 januárjában kelt levelét, melyből kiderül, hogy a könyvtáralapító sokszor a még csak készülő munkákat rendeli meg a híres pármái műhelyből.

A több évtizedes könyvgyűjtés megszervezése, lebonyolítása Telekit kora egyik legképzettebb könyvszakértőjévé formálja. Sokat segítettek ebben a könyvészeti szakmunkák is. A marosvásárhelyi könyvtárban megtalálható az alapító által összegyűjtött könyvtári szak-könyvek, könyvkatalógusok gazdag választéka, melyben külön csoportot alkotnak a neves európai magán- és közkönyvtárak nyomtatott katalógusai. Ez a 95 különböző privát tékát bemutató 157 kötetes gyűjtemény tájékoztatta Telekit a 18. századi bibliofília számos kérdésében. Nagyobb közkönyvtárak hasonló kiadványai, különféle szakkatalógusok nevelték hozzáértő könyvtárossá, aki maga is elkészíti saját könyvtárának diszciplínák szerint szakosított katalógusát. A tiltott könyveket tartalmazó katalógusokból értesült arról, hogy egy magas állami hivatal, fontos tisztségeket betöltő főúr nyilvánosságnak szánt könyvtárában mi lehet közhasználatú és mit ülik „külön Kastenbe” zárni. Híres európai könyvkiadók nyomtatott könyvrajstromai segítettek, hogy kedve szerint válogasson a kiadványok között. Lipcsei, bécsi, utrechti, berlini, frankfurti, hamburgi, londoni cégek nyomtatott katalógusai vagy kézzel írott listái tájékoztatták a vásárlási lehetőségekről. Bizonyos időszakokban meglepő a könyvaucsiók gyors egymásutánja és változatos jellege. Különösen gazdag a 90-es évek hollandiai, németországi könyvkiálata. Van rá eset, hogy havonta ugyanabból a városból több aukciolistát is küldenek.

A vásárlás mellett a könyvtárgyárapodás sajátos formája az ajándékozás. Ha az ajándékba kapott könyvek száma nem is túl nagy, jelentőségük mindenképpen számottevő, hiszen a korszak néhány kiemelkedő tudósa juttatta el művét a könyvtáralapítónak, vagy egyik-másik könyvgyűjtő saját könyvtára értékes darabjával tisztelte meg, gyarapítva szépen alakuló és úgy látszik, egyre ismertebb könyvtára állományát. Egyébként a korszak többi jelentős főúri könyvgyűjtőjének tékájában is sok ajándék könyv jelzi a kortársak tiszteletét, háláját. Teleki Sámuel és felesége, Bethlen Zsuzsanna mecénáskodásának legbeszédesebb bizonyítékai azok a részben nyomtatott, részben kézírásos dedikációval ellátott, néha meg hálálkodó levél kíséretében küldött kötetek, melyeknek megjelenését ők támogatták. Időben és térben hosszú az ajándékozók sora, hiszen Bod Pétertől Csokonain keresztül Bolyai Farkasig rengeteg hazai és külföldi névvel találkozunk. Ha néhányat felsorolunk, nem fontossági sorrendet állítunk fel, csupán a névsor sokszínűségét jelezzük. Budai Ézsaiás például *Magyarország Históriaja...* (Debrecen, 1812) című művét, Benkő Ferenc *Magyar Mineralógiáját*, Boér György József a *Gondviselés az egészséges és gyenge szemekre* című munka fordítását ajánlja a könyvtáralapítónak, Székely Mihály a Pesten 1818-ban megjelent *Székely Nemzetnek constitutióját* dedikálja, Lukács Joseph Marienburg *Versuch eines diplomatisch genauere Urkundenbuches für Burzenland in Siebenbürgen* című kézírásos forrásközlő munkájára hívja fel a figyelmet. Kisfaludy Sándor 1807-ben kiadott *Regéit* levél kíséretében küldi: „A Magyar Haza nagylelkű, nagyszívű, tudós Fijának - a' Tudományok s Szép Mesterségek bölcs kedvelőjének, - Nagyméltóságodnak, ezen csekély elmejátékkal kedveskedni, és a' magyar nyelvet 's Literaturát hathatós Kegyelmébe alázatosan ajánlom...” „...esedezem alázatosan, méltóztasson Excellenciád kegyelmesen meg engedni, hogy azon Könyvgyűjteményihez,

mellyet az Erdélyi Olvasó Közönség hasznára fel nyitni méltóztatott, egy fővény szemetskényt e' jelen való jeles kis munkában én is adhassak" küldi ajánló soraival Papp József akkor megjelent fordítását. Sombori József *Tizenkét egyházi beszédek* című, Csíksomlyón 1810-ben kiadott könyvét Marosvásárhelyen dedikálja Teleki Sámuelnek a következő év novemberében. Méhes Sámuel *Közönséges aritmetikáját* Kolozsvár, 1817), Kovachich Márton György *Institutio grammato-phylacii publicii* Pestini, 1792), Rácz Sámuel *A phisiológiának rövid summája* (Pest, 1789), Eder Josephus *Observationes Criticae et pragmaticae ad historiam Transilvaniae* (Cibinii, 1803), Schwartner Martinus *De gente Croviaca Hungariae Regum...* (Pestini, 1791) című munkáját ajánlja. Jacopo Morelli (1745-1819) neves olasz bibliofil tudós két munkáját (*Littera rarissima di Christophoro Colombo*. Bassano, 1810 és *Bibliotheca Venetiarum manuscripta graeca et latina*. Bassani, 1802), Jacob Ferdinand Müller *Versuch patriotischer Vorschläge* című, Pesten 1806-ban megjelent írását dedikálja, de az is előfordul, hogy a kiadó küldi ajánló soraival az ajándékpéldányt. Tertina Mihály például Bajtay Antal *Oratio habita Budae* című, Pesten 1787-ben megjelent írásával kedveskedik. A külföldi tanulmányút idején Teleki professzorai megjelent munkáiból több ajándék példányt kap, de később is előfordul, hogy a szerzők tiszteletpéldányt küldenek az egykori tanítványnak. Így például Christophorus Saxe *Onomasticon literarium*ának köteteit a megjelenés sorrendjében rendszeresen küldi.

A marosvásárhelyi könyvtár hivatalos megnyitása (1802) után több hazai tudós, író és könyvbarát járul hozzá kisebb-nagyobb könyvadománnyal a nyilvános téka gyarapításához. Csokonai Vitéz Mihály a következő dedikációval ajánlja a *Diétai Magyar Múzsza* egyik példányát a könyvtáralapítónak: „Méltóságos Gróf és Cancellárius Széki Teleky Sámuel úr Ö Excellentiájának alázatosan ajánlja az Író m. k.”

Kazinczy Ferenc egyike azoknak, akik leginkább szívükön viselik a könyvtár sorsát. Így több esetben is küld a kancellárnak saját könyvtárából „föls” könyveket. 1802 augusztusában írja: „Az én könyveim között kettő van, a miről azt merem hinni, hogy az Excellentiád hazafiúi lélekkel állított Bibliothékájának öregbítésére lehetne. Esedezem Excdnál, méltóztassék ajándékomat elfogadni.” A *Marmontel, szívképző regéi* (Széphalom, Abaúj) 1808-as kiadását saját kezű dedikációjával küldi el. 1816-ban erdélyi útja alkalmával személyesen látogatja meg a marosvásárhelyi könyvesházat, s úgy látszik, ezután még többször gondol Teleki könyvtárának gyarapítására. 1817 februárjában írja Széphalomról: „A jezsuita s metricus versíró, székel születesű Szabó Dávid képen kívül én a Bibliotheca számára azon IX kötet dolgozásaimnak, melyeket az elmúlt esztendőben ada ki Trattner, egy exemplárját küldöm egy más csomó nyomtatványokkal, melyek ott nem lesznek meg, s bár többekkel szaporíthatnám.” Kazinczy legszámottevőbb adománya az a 38 kötet, melyet a Teleki-könyvtár katalógusának ötödik, kézírásban maradt kötetében található jegyzék rögzít: *Consignatio Librorum, quos spectabilis ac Perillustris Dominus Franciscus Kazinczy Bibliothecae donavit*. Az adakozás pontos időpontja nem ismert, de a lajstromban egy 1817-ben kiadott mű is szerepel (*Zrinyinek minden Munkái*, kiadta Kazinczy Ferentz. Pesten, 1817), ilyenformán csak az ezt követő időben postázhatták a könyveket. A Kazinczy könyvlistáját tartalmazó katalógus még felsorol néhány ajándék könyvet anélkül, hogy az adakozó nevét feltüntetné.

Ugyancsak a Teleki Téka állományát gyarapító ajándékozásról tanúskodik Kelemen Mártonnak, a könyvtár egykori örének egyik levélfogalmazványa, melyben értesíti a kancellárt, hogy a bibliotéka ajándék példányokat kapott Szász Pétertől, Köteles Sámuelről, Döbrentei Gábortól. 1818 januárjában pedig a könyvtáralapító arra kéri bibliotekáriusát, köszönje meg prokurátor Tétsi Sámuelnek és Szász Péternek „azokat a könyveket, melyeket beadatnak Bthecamban és nagyra becsülöm jó indulattyokat, hogy köz-használatra szerzett Gyűjteményemet szaporították”.

Folytathatnók az ajándékozók és ajándék könyvek felsorolását még hosszasan, de talán az említettek is elegendő bizonyosságai annak, hogy a korszak jeles gondolkodói, a szellem neves vagy sokszor ismeretlen munkásai a maguk módján valamennyien támogatni kívánták a közművelődés előmozdítását célzó nagy tervet, a könyvtár létrehozását. Zárjuk az ajándék könyvek sorát egy rendkívül szép utat bejárt kötet említésével. A matematikusok fejedelmének tartott Friedrich Gauss Lipcsében megjelent aritmetikakönyvét Vadas Pállal küldi Erdélybe hajdani tanuló társának, a Göttingában barátjául fogadott Bolyai Farkasnak. A marosvásárhelyi professzor féltve őrizhette könyvei között a becses ajándékot, s úgy látszik, az is foglalkoztatta, mi legyen halála után a könyv sorsa. Úgy véli, Gauss ajándékának legmegfelelőbb őrzőhelye a Teleki Téka lehet. Kívánságát be is írja a kötetbe: „Halálom után sem kell eladni: ha fiam nem marad, legyen akkor a Vásárhelyi Thécáé.” Ezt a beírást később áthúzza és végleges döntését így összegezi: „A’ Teleki Thecának adom, néhány egyébel együtt Bolyai Farkas m. k.”

A könyvtár néhány értékes kézírata ugyancsak ajándékozás révén került az alapító tulajdonába. 1813-ban Jósika Jánosnak Teleki levélben köszöni meg a küldött könyveket, mindenekelőtt Teleki Mihály, Kővár kapitánya kézírásos diáriumát. A sokáig corvinának tartott kódexet (Cicero, Vegetius, Frontius *De re militari* Libri IV.) Teleki Sámuel Aranka Györgytől kapta, mint ezt az első oldalra írott bejegyzés is tanúsítja: „M. Gr. Teleki Sámuel Ur Exljának Erdélyi Könyves gyűjteménye közé ajánllya Tisztelettel Aranka György.” Örvendhetett az értékes ajándéknak, mert ő maga kezd foglalkozni elemzésével. Egyoldalas saját kezű beírása jelzi, hogy az érdekelte, ki és milyen kéziratokból állította össze a kódex anyagát. Titkárát, Szentgyörgyi Imrét bízta meg azzal, hogy a kötet elejére írja be egy 1670-ben nyomtatásban megjelent *Re Militari* szövegével való összevetés eredményeit. Akármennyit is foglalkozott Teleki az Arankától kapott kézírásos könyvvel, lehet, hogy azt maga sem tudta, hogyan került a kódex a nagylelkű ajándékozóhoz. E sorok írója szinte véletlenül bukkant egy olyan adatra, melynek segítségével teljes bizonyossággal meghatározható az előző tulajdonos, illetve őrzőhely. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratait 1955-ben közlétező Jancsó Elemér közli a Társaság 1797. évi XXVII. gyűlésének jegyzőkönyvét. Ezen a gyűlésen számolt be a titoknok Aranka György székelyföldi útjáról, többek között arról, hogy meglátogatta a csíksomlyói franciskánus barátok bibliotékáját is. Megjegyzi, hogy a könyvtárban sok jeles „régiség” is van, „Ezekből maga kötelezése mellett elhozott a titoknok Egy kézírást *De re militari*, melyben vagynak Cicero, Vegetius és Frontinus [!] *De re militari*, és Cicero *De legibus*, régi szép írás 4r., nincs esztendeje.” A szépséghiba csak az, hogy „maga kötelezése” ellenére Aranka nem szolgáltatta vissza az írást, hanem elajándékozta. A marosvásárhelyi könyvtár alapítója, aki a könyvek eltulajdonítását általában „széptolvajlásnak” nevezte, úgy tűnik, ez esetben nem tudott az ajándékozás háttéréről.

A Teleki Téka állománygyarapításának felvázolása után még valamire ki kell térnünk. A marosvásárhelyi könyvtárra vonatkozó irodalom gyakran említi, hogy a felosztott szerzetesrendek állományából számottevő anyag került a gyűjteménybe. Az kétségtelen, hogy a Habsburg-monarchia területén a 18. század utolsó harmadában lejátszódó nagyszabású szekularizáció nagymértékben kedvezett a könyvgyűjtés általános divatjának, a könyvtáralapítási törekvéseknek. A szerzetesrendek 1773-as, illetve 1781-es felszámolása után a tulajdonukban lévő gazdag és értékes könyvtárak egy része bekerült a nyilvánosság számára hozzáférhető közgyűjteményekbe, más részük pedig a könyvárusi forgalomba. Könnyen elfogadható feltevésnek bizonyult az, hogy Teleki Sámuel is hozzájuthatott az ily módon árverésre került könyvekhez, s a megfelelő anyagi feltételekkel rendelkezve nagy tételben vásárolt a szerzetesrendek gyűjteményeinek aukcióiról. A Teleki Téka állománygyarapodásnak rekonstruálásához átvizsgált könyvjegyzékek, számlák, listák, levelek azonban nem

őrzi nyomát ennek a beszerzési lehetőségnek. Természetesen nem állítható, hogy a könyvárusok ajánlatai között nem szerepeltek szerzetesi gyűjteményekből származó kötetek, de a nyolcvanas évek végéig Belső-Erdélyben, majd Kelet-Magyarországon lakó Teleki nem juthatott könnyen hozzá az így forgalmazott könyvekhez.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy Teleki hatvan éven keresztül gyűjti közel negyvenezer kötetet számláló tékáját. A könyvbeszerzés számos módjával élve messzemenő körültekintéssel munkálkodik terve valóra váltásán. Állandó kapcsolatteremtéssel, levelezéssel, nagy utánajárással biztosítja a korabeli tudományos könyvtermés jelentős műveinek megszerzését, percig sem tévesztve szem elől a másik célt: az előző korok válogatott könyvkuriózumainak, értékes klasszikus kiadványoknak, bibliofil ritkaságoknak a megvételét. S hogy valóban a hazai tudományos és művelődési élet aktív tényezőjévé kívánta tenni könyvtárát, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy már a Téka megnyitása előtt, a gyűjtés különböző szakaszaiban mindig a közszükségleteihez szabja vásárlásait. 1798-ban írja például Aranka Györgynek: „Most a Naturalis Historiára, Oeconomiára, Chymiára szerzek jó könyveket, melyekre feljövetelemtől fogva nagy költséget is tettem; hogy ezekre nézve ne legyen közhaszonra szentelt gyűjteményemben fogyatkozás, mert úgy tudom, hogy az efféle könyvek Erdélyben leg ritkábbak, drágaságokra nézve nemis vevődhetnek meg, és talám hogy részben nemis ösméretesek.” Egy hónap múlva már az eredményről is beszámol levelezőpartnerének: „Eddig nagy híjánossága volt Gyűjteményemnek a Naturalis Historiában, Mineralogiában, Chemiában és Oeconomicában, de már aztis Isten segedelmével ki-potoltam, és a leg nevezetesebb, szükségesebb és jobb könyveket majd mind meg szerzettem. Talán ezeketis le-küldöm.”

Könyvek a köz szolgálatában

Egyre gyarapodó könyvtárát az alapító életének különböző állomáshelyeire magával vitte és mindig az olvasók szolgálatába állította. Az 1760-as évek végén, a 70-es évek elején Sároberkeről kölcsönzi könyveit Bod Péternek, Benkő Józsefnek, Kovásznai Tóth Sándornak, Cornides Dánielnek, Benczur Józsefnek. Bod Péter önéletírásában említi, hogy 1766-ban Pray *Annales Regni Hungariae* című művének 4. kötetét kérte kölcsön az ifjú könyvgyűjtőtől. 1768-ban Benczur József, akit később II. József a budai könyvtár vezetésével bízott meg, Hahner *Historiáját* kéri levélben, Cornides pedig 1772 augusztusában kölcsönzött könyveket küld vissza.

Ha az érdeklődő a kortárs erdélyi tudósok levelezését faggatja, nemegyszer találkozik olyan adattal, amely Teleki könyveinek korai használatát jelzi. Körösi György írja például Nagyenyedről 1777-ben Benkő Józsefnek: „Ki lett légyen Szalárdi János, gondosan jártam utánna, nevezetesen az el mult Nyáron R. Sz. B. Groff Teleki Samuel úr ő Nga Bibliothekájában a miből gondoltam valamit tanulni rolla [...] A Szamosközi Pentádesseit akármikor le lehet iratni a Groff Teleki Sámuel úr ő Nga Bibliothekajabol [...] *Oltardini, Lupinus et Fuchsius* együtt nállam vagynak [...] hoztam el a Gróff Teleki Samuel Úr ő Nga Könyvei közzül, ‘s le iratom magam is.” Néhány mondatot azért idéztünk ebből a levélből, mert a könyvgyűjtő kölcsönző hajlandósága mellett azt is tanúsítja, hogy a szakmai közvélemény negyedszázaddal a marosvásárhelyi könyvesház megnyitása előtt már könyvtárnak tartotta az alakuló intézményt. Az már bizonyára az alapító kellemetlen tapasztalatainak a következménye, hogy a kölcsönzés tekintetében megszigorodik az álláspontja. A gyűjtemény egyik legaktívabb használója kétségtelenül Benkő József. A könyvtáralapítóhoz írott levelei tele vannak a könyvigénylés, könyvvisszaküldés állandó emlegetésével. 1778-ban, főkörmányszéki

kinevezésekor Teleki Szebenbe költözik, s a könyveket is magával viszi, ezt Benkő József hírtérkéi cselekedetnek találja és szól a Magyar Hírmondó hasábjain, hogy soha nem volt Erdélyben olyan könyvesház, mint amilyen van „Szebenben (oda vitetvén Sároberkeről) a Méltóságos R. Sz. B. gróf Széki Teleki Sámuel Gubernális Tanács úr ő Nagysága könyvbéli vagyona, a melyre sok ezer költség ment fel, és mégyen is minden esztendőnként: ennek is ottan minden jó emberek hasznát vehetik ő Nagysága kegyességéből.” A levelek aztán tanúsítják is, hogy valóban használják a gyűjteményt. Kovásznai Sándor például 1779 februárjában Szebenbe küldött levelében a nála lévő könyvek visszajuttatásáról értesíti Telekit: „Ezeket a’ drágábbakat akartam mennél hamarabb visszaküldeni, ne hogy hirtelen valami háborúság indulván veszedelembé forogjanak és én is busuljak miattok.” Az 1780-tól Kolozsváron tanító Koppi Károly történetíró, leveleiben is sok szó esik a könyvkölcsönzésről. A könyvtáralapító 1781 májusában arról értesíti Koppit, hogy küldi a *Rescripta Regior de iuris maiestatis circa sacrat*. Azt is megígéri, ha megkapja az Erdélyről szóló olasz könyveket és Muratorinak az olasz régiségekről írt disszertációját, elkészíti másolatukat Koppi számára. 1782 áprilisában már arról számol be a piarista tanárnak, hogy megkapta Muratori művét és egyúttal küldi VI. Kelemen bullájának másolatát is. 1783-ban megint Benkő József kér kölcsön könyveket: „Most van a’ leg szükségesebb idő reá - írja -, hogy az a’ nemcsak Nagyságodnak és Nagyságos maradékainak [...] hanem a közjónak számára szerzett drága bibliotheca számomra megnyíljk. Bizony megbecsülöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem: nemis sínldtetem magamnál, és kész leszek arra fogadandó emberem által küldeni, ha ily bizonyos és jó alkalmatosság nem lenne.”

Amikor 1785-ben a bihari főispáni funkció betöltésére Váradra költözik, Teleki csak a legszükségesebb könyveket viszi magával. Könyveinek nagy részét Szebenben raktározatja. Feleségét levélben kéri, hogy Lénárt Sámuellel, gazdasági ügyeinek intézőjével béreltessen száraz, tágas helyiséget a könyvek számára. Majd Bécsből küldi további utasításait: „... azért Édes Szivem azonn légy hogy Lénárt uram jó Tágos és Száraz boltokat fogadgyon vagy Szobákat; melyek közül bár csak egyik léssen boltos; ha a felső Városon nem kap, kaphat az alsó Városon; mert akár hogy légyen, de azt előre irhatom: hogy Bruckenthal Károly Urnál lévő nedves boltokban Könyveimet, és egyetmásaimat nem teszem.” Természetesen az időközben vásárolt könyveket már Váradra viteti, és a kortárs Keresztesi József naplójából azt is tudjuk, hogy „dolgozó kabinetje” itt is tele van könyvekkel. A kétévi váradai tartózkodás levelezése igazolja, hogy ebben az időben is szívesen kölcsönzi a nála lévő könyveket. 1786 szeptemberében írja Benkő, hogy a kapott könyveket még nem tudja visszaküldeni, mert a benne levő *Figurákat* szeretné készülő könyve számára lemásoltatni. S hogy ekkor valóban már nemcsak *könyvei*, hanem *könyvtára* van, azt legszebben Miller Jakab Ferdinánd nagyváradai tanár fogalmazza meg a Teleki tulajdonában lévő könyvritkaságról készített recenziójában: „Csakugyan méltó emlékeztetni arra, hogy a ritka könyvek eme főnixmadarát, mit ez eddigh minden tekintetben a legjobban fölszerelt tudományos könyvtár őrzött, mely a publikum előtt nyitva állott [...] Igen nagy tisztelettel említi e könyvtárat Benkő Transilvaniája II. köt. 618. lapján és Kovásznai Poémáinak előszavában. Ám egyikük sem sorolja fel kielégítően azokat a legválogatottabb könyveket, melyek méltóak a tudományos világ megsegítésére. Valóban egy tudományos forrásnak a hiányát sem tapasztaltuk, mi ne állt volna nagy számban rendelkezésünkre. De ha majd különösen kiadatik a Teleki-könyvtár Katalógusa, akkor a könyvszeretők előtt megvilágosodik mindaz az irodalom, amit tartalmaz, nekik örömet szerezve. Legelőször is azoknak, akiket a magyar és erdélyi dolgok érdekelnek, számtalan nyomtatott és kéziratot régi kódexe van, mely a legnevesebb hazai szerzők előtt is ismeretlen. Növeli a könyvtár értékét nem annyira lenyűgöző látványa, mint inkább az, hogy naponta a publikum úgy használhatja mint sajátját. (Írtam Nagyváradon iskolámban 1785. december 31-én.)”

Amikor 1787-ben Telekit hivatali beosztása állandó bécsi tartózkodásra kényszeríti, Koppi Károly amiatt sajnálkozik, hogy a ragyogó könyvek elkerülnek Váradról, ugyanakkor kéri mecénását, hogy néhány történeti munkát hagyjon ott számára.

Mivel egy évvel később, 1788-ban Erdély területén folynak azok a hadműveletek, melyek során II. József expedíciós seregét a török csapatok szétverik, Teleki méltán aggodalmaskodik könyvei miatt. „Bárcsak a Szebenben maradt sok és drága könyveimet tudnám securitásban! Ha éjszaka eszembe jutnak, nem alhatom, írja Bécsből sógorának, bizalmasának, Jósika Antalnak. - Ha Szeben körül félelmes aspectusok lennének, nem kell késni, előre kell provideálni drága Bibliothecammal. Harmincz ezer forintom áll benne!” Jósikát kéri meg, fogadjon szekereket és szállíttassa a könyveket Vásárhelyre. „Egyebem ha el vész, nem hasonlítható a kár a Bibliothecához” - írja. A legnagyobb körültekintéssel ad tanácsokat a szállításra és az elhelyezésre vonatkozóan. 1788. szeptember 16-án megnyugvással nyugtázza, hogy Vásárhelyre vitték összes „szebeni portékáit”. Ezúttal arra kéri sógorát, hogy a vásárhelyi házban megfelelő „száraz, deszkás pádimentumos szobákba” helyezték el a könyveket. Egyébként Teleki itt már könyvtára végső elhelyezésére is utal. Szeretné gyűjteményét, kiegészítve az időközben szerzett könyvekkel, véglegesen Vásárhelyen hagyni, „mert ha az Istennek tetszik még Erdélybe is akarok egy kevés ideig élni, magam leszek a Bibliothecarius”. Egyelőre azonban aggodalmaskodó levelekben érdeklődik a könyvek „securitása” felől, nyirkosságtól, penésztől félti őket s persze a bizonytalan háborús idők viszontagságaitól. Arra gondol, hogy a még ládákban lévő könyveket jó volna „megabroncszott Verschlagokban” Bécsbe szállítani. 1788 októberében Jósika Antal még nem látja alkalmasnak az időt a nagy útra. „Mivel látom, hogy Excellenciád igen nyughatatlan a Bibliothecája iránt, nékem küldött három leveleire erről írok legelőbben. Látván kétséges voltát Szebennek, nem vártam Excellenciád parancsolatját, hanem tüstént kiküldöttem vagy inkább kihoztam a Bibliothecát, most már semmi veszedelmet nem látok, azért nincsen is miért mozdítsam, de lehetetlen is volna most innét megmozdítani a marhadög mián, mert fogadott szekerekkel legalább 500 forintot kellene fizetni Kolozsvárig, és most Bécsig bizonyosan a Bibliotheca felvitele belékerül 5000 forintba. Ne búsuljon semmit Excellenciád, vagyon nékem gondom reá; ha tavaszig békesség nem lesz, én azt mondom, csak vitessük fel. A télen a béres szekerekkel általvitetem Kolosvárra, és a magam házamnál letétem, és még a télen fogadok szekereket, amelyek felviszik Debrecenig.”

Nincs pontos adatunk a könyvek Bécsbe érkezéséről, azt viszont a Telekihez írt levelekből tudjuk, hogy a 90-es évek elején már újra kölcsönöz a kancelláriai lakosztály mellett elhelyezett könyvtárból. Sőt ezekben az években fáradozik a legtöbbet azon, hogy minél hozzáférhetőbbé tegye az állományt. 1792-ben Mihelyes János személyében állandó könyvtárost alkalmaz. De a gyűjtemény nem sokáig marad a császárvárosban. 1797 tavaszán a francia köztársasággal folytatott hadviselés veszedelmei miatt megint Marosvásárhelyre szállíttatja könyveit. Április 14-én írja Erdélyben tartózkodó feleségének: „Holnap Isten segedelmével indítottam 12 Erdélyi Szekerekenn, az egész Bthecámat a Te Könyveiddel és hat Köntösös, két Leveles egy Vas Ládával, Bronz Orával együtt. Az Isteni gondviselés, minden reménységem felett rendelt alkalmatosságot, hogy mind fel-férhetnek Könyveink, és itten egy sem marad [...] Mihelyt elkészülnek a 12 Szekerekenn küldendő Ládáknak numerussai meg írom neked, hogy melyikben mi vagy? hogy az szerint el-helyeztessed őket Vásárhelyen [...] A' több Könyves Verschlagokat pedig az alsó boltozott Szobákban kell száraz helyre ászkokra rakatni, ha szinte öt hat szobát el-foglálnak is, mert ez nagy kincs. Ha különben nem lehet nekik jó helyet találni, mindjárt fel kell mondani a szállást B. Alvinczinénakis, mert az ilyen állapotban azt senki sem controversialhatja; a felső Stokba pedig nem lehet tenni, bajos is felvitetni, de ott nekünk is hely kell. Azért ehhez képest előre tégy jó dispositiót.”

Ezúttal már végleg Vásárhelyen maradnak a könyvek, pedig Teleki tudja: Bécsben nagyon fognak hiányozni és nehéz lesz nélkülük élni. Mégis most már hozzákezd régi tervének valóra váltásához, a könyvtár hajlékának megépítéséhez.

A marosvásárhelyi könyvesház

„Meg kell építtetnem haladék nélkül, Vásárhelyen a Bthecat is - írja Nagyváradról 1797-ben feleségének - mert a Könyveim sokáig bé rakva kár nélkül nem állhatnak, azt sem tudom, ha az úton nem-érte-é valami víz őket? azt a nagy költséget pedig nem tehetem, hogy ismét vissza vitessem őket Bécsben, mert a hányodással, rázkodással is nagyon romlanak; már igen sok esztendőket nem is ígérhetek magamnak és holtom után negyedikszer kellene Gyermekeimnek a Vekturára azt a nagy költséget tenni. Bizony nehéz nekem a könyveim s írásaim nélkül Bécsben lakni és mikor eszembe jut, hogy azoktól megfosztatom, egészen elszomorodom, mert azokban volt ifjúságomtól fogva gyönyörűségem, időtöltésem és már életemnek estvéjén azzal sem enyhíthetem unalmaimat. De meg nyugszom az Istennek útjaiban és már abban találnám örömet, ha egyszer láthatnám őket elrendelve a magok destinációjuknak helyén a hol holtom után is a köz-jóra meg maradhatnak.”

Egyre többet hangoztatja az építkezés megkezdésének szükségességét. 1798. április 26-án írja Aranka Györgynek: „ugyancsak reménlem, ha Isten segített, a jövő Hónapnak véginn leindulhatok; addig talán hozzáis készülnek embereim a Vásárhelyi építemhez, hogy ez időnn a fundamentumot a földből kihozassam. Most ugyan az idők nem ahoz valók, hogy ilyen pénz-szükiben, olyan költséges Épülethez fogjunk; de minthogy az idő utánam nem várakozik, és már életemnek estvéjére jutottam, minekutánna Köz-haszonvételre rendelt Könyves-Gyűjteményemre sok Ezreket költöttem, már azoknak állandó Hajlékotis, ha Istennek tetszik kívánok építeni Ki-mulásom előtt, mert nem tudjuk a jövő idő mit hoz magával.”

De hát hova épüljön a könyvesház? A terv később körvonalazódik, egyelőre a Vásárhelyre szállított könyveket Teleki a felesége nagynénje, a nemrégiben elhunyt Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata házában raktározatja. Egy 1788. június 10-én kelt levélben említi először, hogy ez a ház talán megfelelő lesz a könyvek elhelyezésére, de még nem szól arról, hogy esetleg ez legyen a könyvtár végső hajléka is. „A’ Ház ha nekünk jó, Mlgs Sogor uramnak Javallását ki-kérem hogy használhassuk ‘s conserválhassuk leg jobban? Egy Háza vigyázó hiteles Embert csak kell fogadni belé. A’ Delineatiojatis a Szobáknak alsó felső Tractusban való comunicatiojokra ‘s elosztásokra nézve ki-kérem. Szeretném egy részét adaptáltatni Bibliothecamnak, és Könyveimet Szebenből oda ki-vitetni ‘s kirakatni, hogy sokáig egymásra ládába rakva álván el-ne romolhassanak.” 1788. szeptember 16-án Jósika Antalnak már jelzi, talán ez lesz a Bibliotheca épülete: „Ha az Isten meg őrzi könyveimet veszedelemtől, már három esztendő alatt ittenis Magyar Országónis szerzettem hozzá, és reménlem, hogy még valaha egyhüvé tehetem őket a Vásárhelyi Házamba az el-intézett jó végre [...] Ha a Vásárhelyi Ház Delineatioja fel-jó, valamely részét adoptáltataniis kívánom Bibliothecanak.”

A Wesselényi házról nem sok adat áll rendelkezésünkre, stílusjegyei arra engednek következtetni, hogy a 17. században épült. De hogy az egyemeletes barokk épület mai képét mikor nyerte, azt nehéz megállapítani. A ház 18. századi átépítésére, kibővítésére vonatkozó utalásokra nemrég talált rá e sorok írója Wesselényi Kata kézírásos verseskönyvében. Két kötetbe íratta le a gyermekét, férjét elvesztett megkeseredett szívű asszony azokat a rímbe szedett imákat, melyekkel éveken keresztül az óesztendőt búcsúztatta, illetőleg az újévet köszöntötte. A házra az első utalás 1778-ból származik, ekkortájt költözött oda tulajdonosa

„Ujj esztendői Ének mellyet készítettem Én B. Wesselényi Kata, G. Rhédei Sigmond Ur özvegye az MVásárhellyi Szent Miklos uttzaban épített ujj lako mostani házamban 1778-dik Esztendőre viradolag...” Az óesztendőt így búcsúztatja: „1781-dik Esztendőnek utolsó estvéjén úgy mint 31-dik Decembris, MVásárhellyen a’ Szent Miklós Uttzában épült Házaimnak második Tractusában lévő, lako Hajlékomban Készítettem ezen Háláadásomnak énekét az Én Istenem eleiben, mert jól tett ő Én velem egész életemnek Napjaiban, ‘s legközelebb ez mostan le fojt Ó Esztendőnek minden részeiben...” A következő évre írott versek már egy másik kis kötetben vannak. Az első beírás így szól: „1782-be 1-ső Januarij MVásárhelyt Szent Miklós Uttzában épült ujj Házaimnak második Tractusában Lakásomnak leg első ujj Esztendeit kezdeném, az Én Istenem volt nékem, valamint mindenekben, úgy szintén ezen ujj hajlékomnak építésének segedelme, és az Én abban valo Lakásomnak meg engedője.” Ezekből a feljegyzésekből arra következtetünk, hogy Wesselényi Kata 1778-tól lakott a Szent Miklós utcai házban, melyhez aztán 1781-ben egy új részt építtetett, ahová a következő esztendő elején költözött be. Sajnos ezek az információk nem segítenek annak megállapításában, hogy melyik volt az újonnan épült rész. 1788-tól aztán sok szó esik a *Házról*, mert sokáig folyt a vita, hogy Wesselényi Kata fiútestvérének leszármazottai kapják vagy pedig leánytestvérének gyermeke, iktári Bethlen Zsuzsanna legyen az örökös. Ilyen körülmények között Teleki nem engedi a Wesselényi házban ideiglenesen elraktározott könyvesládák kibontását, s egyre türelmetlenebbül sürgeti az osztzkodás befejezését.

Az 1797 májusában-júniusában kelt levelekben a házastársak már egészen határozottan emlegetik a ház kibővítésének tervét. Május 21-én Nagyváradról írja feleségének a könyvgyűjtő gróf, hogy majd könyvespolcokat kell csináltatniuk a Bécsből Marosvásárhelyre érkezett asztalossal, „de az csak akkor lehet, mikor leszsz miből dolgozzék, és az Épületis elkészül; mert nem gondolom, hogy a mostani Épületben helyet találjunk azoknak Thecáknak és a Könyveinknek”. Egy hónap múlva már bővebben ír az építkezéssel kapcsolatos elképzeléseiről: „A’ Btheca két ‘Contignatoria vagyon delinealva, de az alsó Része, Conservatoriumnak, Gabonásnak szolgál. Egy formának kell pedig lenni, alól, felyül, oszlopokra nézve. Köszönöm Édes Szivem, az építéshez kellő Materialek iránt való szorgalmatosságodat. De a Cserefa Thecak igen sokba kerülnek; jó fenyő Deszkakbólis lehet csináltatni, meg festve fejéren mint Bécsben voltak. Lehetetlen pedig tisztességesen Szükséges Commodityással építtetni, és használhatóvá tenni azt az épületet, ha a mostani garadics, és Buda el-nem rontatik. Eleget törtem Bécsbenis a Pallerral együtt a fejemet rajta. A garadicsra vivő Gangon pedig nem leszen alkalmatlan a járás, mert Zug nem leszen benne. Másképpen nem lehet. Csak az Isten segillyen! Szükséges volna az idén Téglákatis vettetni, ha jövendőben építeni akarunk. A’ Kő-hányás nagy segedelem leszen a fundamentumban.” Az örökösödési ügyön mindketten szeretnének túllenni. Bethlen Zsuzsanna férjének írja: „De nékem egy gondolatom vagyon édes lelkem, ha meg nem bántalak véle, t. i. elsőben az, hogy még nem vagyok még Veselényi Farkassal Erdélyben osztozva és nem is tudom, hogyha megosztozunk, enyim marad-e ez a ház vagy nem, mert az az egyezés is, hogy most enyim a vásárhelyi ház és az helyett Veselényié az malomfalvi, nincsen írásban, csak szóval megtéve. Másodszor, most felette szűk az pénz és én nem tudom mivel szerzünk materiálét. Kölcsön pénzzel pedig nem örömet szeretném építeni, hanem inkább én készítek ennél a háznál néked bibliothecát addig, míg megosztozhatom, kevés költséggel, mert vagyon elég szoba, csak rendben kell venni és reparáltatni, de hiszem erről ha Isten lehoz tégedet édes szivem megegyezünk.” A férj válaszlevelében már teljesen reményvesztetten szól az építkezésről: „B. Wesselényinek pedig ujj Tractust magam Kölcséggemmel nem építhetek; hanem azonn légy, hogy B. Josika segedelme által, végeztessed-el, a B. Wesselényivel való osztálytis; mert meg-kell tudnunk mi a miénk, mi az övé; külömben sem Vásárhelyen sem másutt melioratiot, industriát nem tehetünk. Illyen bizonytalanságban, jobb lett volna Meszet sem vétetni, és a Szomszéd

Teleketis meg „nem venni; mert én addig, a míg nem tudom, hogy tiéd a Vásárhelyi Ház, ki sem rakatom a Könyveimet, ha helyek lesznek, hanem inkább máshova vitetem őket. Most el-vagynak rakva, úgy el-állhatnak addig. Ha jó helyet nem találok nekik Erdélyben, talám csak vissza vitetem Bécsben; mert meg vallom, hogy a Vásárhelyi lakáshoz nincsen már kedvem, a míg nem tudom hogy miénk a Ház, és holtunk utánrais mi disponálhatunk felőle.”

Az ilyenfajta aggodalmaskodások azonban nem jelentik az építkezési terv feladását. Hiszen Bethlen Zsuzsanna ugyanabban a levélben, amelyben megpróbálja férjét az építkezés elhalasztására rávenni, jelenti, hogy a tervet már át is adta a kőműves-mesternek, „hogy az hozzá való materiákat vesse fel, hogy mik kívántatnak hozzá, hogy maga idejében beszerezhessem. Ez az a pallér, aki az kolozsvári unitáriusok templomát építette és itt is az legjobb; ezt Tirknek hívják.” S hogy Bethlen Zsuzsanna milyen cselekvő segítőtárs, azt egy keltezés nélküli, de minden bizonnyal 1797-ben írott levele tanúsítja: „Az bibliotheca delineatioja nekem tetszik. Csak azt nem tudom, hogy belőlről egy contignatio legyen-e vagy nem, minthogy az delineatioba mind az alsó, mind felső Stock egyformán vagyon. Még ez is egy kevés baj lesz és talám káros is lenne az épületnek, ha az grádicsot elrontanák és messzébb is tennék, mert felette messze esnék az kapu alatt hidegben azon az hosszú gágon járni. Már meszet vettem ezer vékát, vékáját hat garason. Holnap, ha Isten segít, az béoltáshoz hozzá is fognak. Most többet nem vehetek, mert igen szűken van a pénzem. Még a kőművest kezemre nem keríthettem, mert Kolosvárt megbetegedett és nem jöhetett ide, hanem az ünnepekre várja az felesége és mihejt eljön, mindjárt beszélek véle. Tutajfákat is szerzek, de most az Maros kicsiny lévén, az isszonyu száraz idő miatt nem jöhetnek az tutajok, thecanak való cserefa deszkákról is teszek rendeltést, csak Izikúczot várom, hogy ide bėjőjjen és velle akarok alkudni, mert onnét a görgényi havasról közelebb esik az elhozatása, mint Szovátáról. Kőveket is hányatni fogok, Várhegyen. Ebben tanáltam jó módot, mert b. Bálintith igrte, hogy magára vállalja, csak tudhassa meg, hogy mennyire való kívántatik, minthogy ő maga is ott lakik és sokat is építtetett. Ez a Bálintith Ferencz igen emberséges jó ember. Már régtől fogva itt supernumerarius adsector.” Gyakorlott építésmesternek is becsületére válna egy ilyen beszámoló. Tragikus azonban, hogy Bethlen Zsuzsanna nem érthette meg még az építkezés elkezdését sem, hiszen ugyanazon év októberében meghalt. Valójában az annyira várt osztozkodás is csak halála után történik meg. Gyujtó Sándor, Teleki gazdasági ügyeinek egyik intézője 1798. december 17-én jelenti: végre eldőlt a Wesselényi családdal való „osztály”. Most már valóban el lehet kezdeni az építkezést. Teleki levelezésének tetemes része tükrözi a munkálatok lefolyását.

A marosvásárhelyi levéltári anyagban több épületterv is fennmaradt. Úgy látszik, Teleki különböző elképzelések, megoldások mérlegelése után kívánt dönten. Van a tervek között nyolcszögű épületrajz, melyet a centrális elgondolás akkori híres mestere, Ugrai László készített. Telekinek mégis egy L alakú megoldás tetszett a leginkább, mert harmonikusan illeszkedett a meglévő, árkádos Wesselényi, ületve Rhédei házhoz, ezzel együtt képezve az összefüggő U alakú rendszert.

De végül is ki volt az épület tervezője? A Téka építésére vonatkozó szegényes irodalom egy része Türk Antont, a másik Schlaf Ignácot emlegeti. A kérdés végleges megválaszolásában a két kőművespallérral kötött szerződés szövege segít. Türk Antonnal, a Bethlen Zsuzsanna által ajánlott mesterrel maga Teleki köt egyezséget Marosvásárhelyen 1797. július 16-án. Valószínűleg Türk betegsége és 1799-ben bekövetkezett halála után került sor a Károly-fehérvárról jött Schlaf Ignáccal való szerződéskötésre. Ezt már Teleki távollétében megbízottja, Kadácsi István írja alá 1799. március 27-én. A két szerződés szövege teljesen egyforma. Számunkra a megegyezésnek az a kitétele érdekes, amelyben a szerződő pallérok vállalják, hogy az „által adott Delineatio” szerint építik fel a könyvtárápületet. Ez azt jelenti,

hogy Teleki a korábban elkészített tervek közül egyet kiválasztott és aszerint kellett végezni a kőművesmunkát. Fennmaradt egy Schlaf Ignác által készített tervrajz is. Erre az egészen pontosan megrajzolt, földszintet, emeletet külön feltüntető tervre maga a könyvtáralapító írta be az egyes helyiségek rendeltetését. Minthogy a rajzoló neve: Ignatz Schlaß Burg. Maurer Maister is fel van tüntetve, mindeddig sokan őt tartották az épületterv megalkotójának. Csakhogy ez a tervrajz majdnem teljes egészében megegyezik Franz Rock bécsi építőmester 1797-ben készített épülettervével. Ez felelt meg leginkább a könyvtáralapító elképzeléseinek, a felfogadott palléroknak ehhez kellett tartaniuk magukat.

A Schaf Ignác tervrajza tehát a bécsi mester tervének átrajzolását jelenti. Becsét az növeli, hogy Herbert Mihály számtartó a hátlapjára feljegyzi a könyvesház építésének megkezdését: „Anno 1799-be Die 24-a Ap. Fektetett le a' fundamentum köve reggel 9 kor. És fel épült Számtartó Herbert Mihály nyughatatlansága alatt.” Ugyanerről az eseményről Kadácsi István prefectus is beszámol Telekinek: „Aprilis 24-dikén Jo Istenünk Segedelmének szives ohajtása közben reggeli 9 orakor Plenipotentiarus Urnakis jelen létében a Fundamentum Követ magom le tettem. Kévánom Kegjelmes uram buzgo Szível, hogj ezen Épületnek Exiad nem csak örömet érhesse hanem abban számos Esztendőig gyönyörködhessenis [...] A Bibliotheka fundamentumá[na]k ki mérésit bíztam Számtartó Herbert Mihaj uramra Tiszteletes Antal uram jelenlétével és segedelmével meg tétetni.” A levélre Teleki ceruzával a következőket jegyzi fel: „NB. Ezen Nyáron Téglákat vettetni, Meszet hozatni, a mennyi kell, hogy a jövő Esztendőben az egész Épület tökéletesen a boltozatokkal Stakaturával el-készüllyön.” A fennmaradt levelekben jól nyomon követhető az építkezés menete, a szükséges téglák, faanyag és egyéb gondos, időre való előkészítése. 1799 augusztusában Kadácsi István jelenti Bécsbe: „A Falok[na]k rakatása leg nagyobb vigjázot alatt mégyen, maga a Meisteris a munkánál szakadatlanul jelen lévén ez iránt Exiad nyugottan lenni méltotasson és abbanis hogj az első Stok[na]k az idén hijja nem marad, inkább meg haladgja valamivel [...] magam mentem a mész kementzéket fel keresni; I[stenne]k hálá jo végitis értem futásomnak. A téglát 13 Asztalakon vetik. Az Acs 7br 1ső napjan itt lészen és hozzá fog a fák[na]k faragásához. Az építés az Exiad embereinek olj meg kiméllésekkel mégyen, hogy soha csak egynekis oka panasolni nem lészen.”

1799. szeptember 11-én Gyujtó Sándor értesíti a könyvtáralapítót, hogy az asztalos nemsokára hozzáfog a parketták elkészítéséhez, a deszkákat már jó előre felszabták. Sikertelen megalkudni a kőhalmi ács-pallérral, Schén Kristiannal is, aki elvállalta, hogy 950 rénes forint fizetség ellenében a következő év júliusáig befejezi a fedelet, ajtófélfákat s a famunkákat a felső szobák stakaturájához. Megtudjuk, hogy a rostélyokhoz és kulcsokhoz szükséges vasakat Komentzi úrtól vásárolta meg Gyujtó Sándor. Ezeket helyben fogják elkészíteni. Kadácsi István közben Sáromberkéről tesz jelentést: „Ma reggel meg néztem itten a cserép csinálók műhelyit, mint egj 20.000 tavalji és idei vagjon vetve, ezek[ne]k égetésire nagj részben a fais meg vagjon hordva. Már készen égetett, s az udvarban bé adott, a mint a cserép csinálónak libellussában látom 17.000, igj ebb[en] sem lészen fogjatkozás.” Egri István arról számol be a kancellárnak, hogy a székelyek megérkeztek a tutajos fákkal, egy részük ugyan megakadt a szárazság miatt, de „mihelyt esső által kevés árja lészen a' Marosnak a' mértékes fákbantsonkulás nem lészen, az bakoknak meg kívántató fákbant deszkákban sem az idénre”. Bár a szárazság nem kedvez a vízen való anyagszállításnak, az esőzés a téglavetésnek, cserépégetésnek, a téli hónapok a falak rakásának, az épület emelkedik, s 1800 áprilisában hozzákezdenek a fedélrakáshoz.

Nehézségeket okozott a megrendelő és a kivitelezők közötti nagy távolság. Az utóbbiak gyakran azért bizonytalankodnak, mert nem világos számukra, mi a kancellár elképzelése egyik-másik részletkérdésben. „A Bibliotheca Stakaturája ki maradott az alkalomból - írja

Gyujtó Sándor - mert Exlád azt írta vala, hogy a' Bibliotékának két felől galériája lesz, a' közepe pedig Templom formára fel megyen; és ebből bizontalanok voltunk hogy valyon nem boltozva akarjae Exlád azt tsináltatni."

Nincs pontos adatunk az építkezés befejezéséről, de az 1800 után rendszertelenebbül küldött levelek jelzik, hogy a belső munkálatok nagyon elhúzódnak. A könyvtárterem elrendezésére 1802 nyarán kerülhetett sor. Természetesen a polcok nagy részét már előbb megrendelték. Kadácsi Istvánnak egy 1801 szeptemberében kelt levelére a kancellár a következőket jegyzi fel: „Hány darab Theca allol, felyül? Mindenik Külön-külön hány Schuh széles? hány Schuh magoss hány polczú?” De a polcok sem egyszerre készültek. 1803 nyarán is érdeklődik Teleki, hogy megvannak-e az új tékák. Egyébként ez a kérdés még gyakran visszatér, hiszen a könyvek egyre szaporodnak. A megnyitás után kerültek helyükre a galériára helyezett mineralógiai gyűjtemény szekrényei, 1810-ben pedig ugyancsak a galériára szánt térképek, tekercsek tárolására szolgáló nagy fiókos kasztent rendelik meg, de még 1811 júniusában sem tudja Teleki, hogy helyén van-e már. Ugyancsak a könyvtár megnyitása után kerülhetett sor többféle lakatosmunka elvégzésére, hiszen 1804. július 1-én kelt a lakatos Nagy Ignác munkájának szerződés szerinti átvételi jegyzőkönyve.

A könyvtár már rendesen üzemel, amikor az építkezés befejező munkálatai még tartanak. A könyvtárterem előtti lakószobában, olvasószobában és az emeleten folyó munkáról számol be Herbert Mihály 1805 márciusában. Ekkor rakják a „Győri Kementzéket”, „Vas kementzéket”, kifestenek néhány szobát, sor kerül az aranyozásra, a spaletták, rámaák feltevésére, sőt három lakószoba parkettázására is. 1806 áprilisában Antal János még mindig erről szól: „Az Alcovens Szobának parkettirozása és Spallerozása iránt valo parantsolatját is Excellentiádnak közlöttem Kadácsi Urral, ugy szintén az Aranyozo felől valot is 's azt mondotta, hogy gondja lészen telyesíteni.” De szólnak a beszámolók a kert és az épület körüli járdák kiképzéséről is. Herbert Mihály jelenti, hogy az udvart a kerekas kútig, azaz az épület „két szárnyai hosszáig” leszállította, „és annak az uttzára való ki folyamattyát bé boltozva a' régi kapu közt van ki csinálva, a' ki még edig látta jóvá találta, az nagy udvar frontján igen szépen rakodtattam ki, a Fazakas uttzán a' B. Weselényi Farkas úr ó Nsga Udvarájig hét Schuh szélességű van ki rakva”.

1802. augusztus elején a kancellár személyesen ügyel fel a könyvek polcra rakására, és ekkor alkalmazza az első könyvtárost, Szász Józsefet, akit a Református Kollégium tanárai ajánlottak erre a szolgálatra. A szorgalmas és tehetséges fiatalember korai halála miatt csak 10 évig szolgálta a könyvtárt.

A szakirodalom egyik hibás állítását átvéve gyakran emlegették a kancellárt „tragikus sorsú” könyvtáralapítóként, aki életében nem is látta nagy munkája eredményét, a marosvásárhelyi könyvesházat. A Tékában őrzött levéltári anyagban ma is megvan egy 1805 augusztusában papírra tett intézkedése, mellyel a személyesen tapasztalt nyirkosság, penészedés veszélyeit akarja megelőzni: „A Bibliothecámban tapasztalván a Könyveknek kivált az északi falak felől nyirkosságokat és penészedéseket, hogy drága Könyveimben károm ne legyen, Bibliothecariusom, Szász Úr azokat ottan-ottan megvizsgálja, törölgesse és a falaktól távol tartsa, nevezetesen télen által egymás után, Szakaszonként az Olvasó Szobában és a maga szobáiban szárazgassa, kötelességibe teszem. Ezen Szobáknak bífütésekre pedig Praefectusom, Kadácsi uram rendeljen tűzifát is, hogy abba ne légyen fogyatkozás. Sign. MVásárhely, 28 aug. 1805. G. Teleki Sámuel.”

Önkéntelenül feltevődik a kérdés, *hogyan fogadta az akkori kis mezőváros lakossága, továbbmenve: az erdélyi tudományos világ* ezt az igazán nem mindennapi eseményt, a közkönyvtár megnyitását. Természetesen az informálódás mai lehetőségei mellett szinte hihetetlennek

tűnik, hogy milyen későn figyeltek fel rá. A város lakosságának bizonyos rétegén s a gyűjteményt már régebben ismerő néhány hazai tudóson kívül nem sokan értesülhettek a könyvtáratavatról. Az első nyilvános hír sem hazai földön kel szárnyra. A könyvtár állományát s az alapító szándékát ismertető első nagyobb lélegzetű beszámoló az *Allgemeine Literatur-Zeitung*ban 1801-ben jelenik meg, majd a könyvtár hivatalos megnyitásáról a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst* ad hírt 1804-ben. Pedig a közművelődést s a tudományos kutatást szolgáló könyvtárra már régen megvolt az igény, hiszen éppen Telekinek panaszkodott 1799-ben Aranka György: „Legnagyobb fogyatkozásunk a könyv, a Bibliotheca szűki Vásárhely!”

Az alapító - aki a könyvtár megnyitása után Bécsben türelmetlenül várja a tudósításokat - meglegédeéssel értesülhet könyvtárosai beszámolóiból, hogy tékájának van „becse”, s az olvasók is egyre szaporodnak. Ennek ellenére a kortárs Kazinczy még 1808-ban is méltatlankodik: „...gyalázat, hogy ezt a Magyar a’ Maga periodicus írásából nem ismerheti, s én magam is a’ Bécsi Annálisokból ismerem.”

Igaz ugyan, hogy a Téka nem nagyon sínyli meg a publicitás hiányát. Szász József 1803 júliusától rendszeres feljegyzést készít az olvasókról: *Holdnaponként és naponként való feljegyeztetések azoknak a’ kik ezen Btheca könyveit használták, miolta a’ Közönségnek a’ szabad Használás végett meg nyittatott, kinek, kinek Neve után feltétetvén a’ Könyveknek neve is, melyből olvasott már akár Dél előtti, akár Dél utánni Órákon...* Az olvasónapló tanúsága szerint naponta 3-5 személy fordul meg a téka olvasószobájában. Ez a szám nem kicsi, ha figyelembe vesszük, hogy az akkori Vásárhely lakosainak száma alig haladja meg a 6000-t. Az első évben ismétlődő 30 név jelzi, hogy a lakosság fél százaléka látogatta az újonnan megnyílt könyvesházat, pedig az olvasóközönség tetemes részét kitevő tanár- és diáktársadalomnak akkoriban rendelkezésére állt a kollégium Nagykönyvtára is.

Teleki gyakran érdeklődik, hogy könyvtárának vannak-e olvasói, hogy „curiozitásból” járnak-e oda, vagy valóban tanulmányozzák is a látogatók a könyveket. Állandóan foglalkoztatja a kérdés, hogy a „tudományok előmozdítására” szánt gyűjtemény betölti-e rendeltetését.

Az olvasók számának gyarapodását az is biztosíthatta, hogy az 1802 őszén megnyílt könyvtárba Bécsből megszakítás nélkül érkeznek a frissen vásárolt könyvek, s az olvasókat vonzzák az új szerzemények. A könyvtárosokhoz 1802-1822 között írott levelek tele vannak utalásokkal arra vonatkozóan, hogy a könyvtáralapító megbízható kereskedőktől, Bécsben járó honfitársaktól hogyan küldi Vásárhelyre a könyveket. Egy 1804 májusában kelt levelében olvashatjuk: „Ezeket által vévén, rakja ki Kglmed egy üress helyre; a mig énis leérkezem, hogy ne kellessék az Könyv Sorokat érettek az egész Bthecában meg bontani. Még többis gyűl hozzájuk; mert Istennek hálá, itt sok szép Könyvekkel szaporodott a Bthecam; de most le nem küldhettem többet.” Közben annyira szaporodott az állomány, hogy elrendeli a könyvsorok megkettőzését. 1819-ig pedig már olyan kevésnek bizonyul a hely, hogy a könyvtáráépület megnagyobbítására is gondolni kell: „Az innét nem sokára leküldendő Könyveknek helyek nem lévén a Bthecában, megirtam a’ Fiamnak, hogy azoknak ki-rakásokra egy különös Szobát rendeljen, mig a Bthecát meg-nagyobbíthattya még egy Szárnnyal.” A marosvásárhelyi könyvesház megnagyobbítására a könyvtáralapító három év múlva bekövetkezett halála után már nem került sor.

A philobiblon

A könyvek féltése

Az alapító hatvan évig tartó könyvészkedése telis-tele van aggodalmakkal. Aggódott a megvásárolt könyvek szállítása miatt, a reájuk leselkedő sokféle veszély okán. Kevés gyűjtemény van, amelyet annyiszor kellett utaztatni, ki- és becsomagolni, hajón és szekeren szállíttatni. Már a tanulmányút idején szerzett másfél ezer könyv Erdélybe küldése is sok gondot okozott. Aztán a könyvek Sáromberkéről Szebenbe, onnan Váradra, Bécsbe, majd újra Erdélybe vándoroltak, vagy a szerencsésebbek - mint láttuk - valahol beraktározva várták jobb sorsukat. A kilencvenes években Teleki megkísérli szeretett könyveit Bécsbe vitetni, hogy tanulmányozhassa őket, de az újabb háborús veszély miatt megint meg kell válnia tőlük. Ekkor kerülnek végső rendeltetési helyükre, Marosvásárhelyre. De a könyvszállíttatás gondja ezután sem szünetel, az alapító élete végéig küldözgeti haza az újabb szerzeményeket. Elképzelhető, hogy mindez mennyi gonddal, féltéssel járt. Talán nincs még egy olyan mostoha sorsú könyvgyűjtő, akinek annyit kellett aggodalmaskodnia könyvei sorsáért, mint Telekinek. És talán éppen ezzel magyarázható rendkívüli ragaszkodása is minden egyes kötethez. Láttuk, hogy feleségéhez írott levelei is tele vannak a könyvtárhoz való ragaszkodás számtalan megnyilvánulásával. Különösen a kilencvenes évek végén szól gyakran arról, milyen nehéz Bécsben a tékája nélkül élnie. 1797 májusában Váradról írja: „Én már Bécsben sem kíváncszom, minthogy a Bibliothecam Erdélyben vagyon. De Erdélyben sem vehetem hasznát, ha ott nem lakom; helyem sincs hogy kirakjam a Könyveimet; azok nélkül pedig csak félig élek.” Pár nap múlva újra csak panaszkodik: „Az igaz, hogy nekem a Bécsi lakásom, nálad ‘s Gyermekeim nélkül igen szomorú; már a Bthecam is ott nem lévén, idő töltésem sincsen ‘s nem lehet unalmas oráimban.”

A kötetekben megmaradt számtalan bejegyzés igazolja, hogy a tulajdonos majdnem minden könyvével megismerkedik. A beírások jelzik, hogy legtöbb esetben utánanéz a szerzőnek, kiadási helynek-időnek, különösen a címlap nélküli munkák esetében igyekszik feltüntetni az impresszum adatait. Sokszor bibliográfiai utalásokat jegyez a könyv előzéklapjára, máskor lapszéli megjegyzésekkel egészíti ki vagy éppen javítja a könyv szövegét. A valójában keveset író Teleki Sámuel ilyenfajta bibliográfiai ténykedése akár kötetekre menő anyagot is szolgáltatathatna. Sajnos mindezek a beírások máig kifejtetlenül rejtőznek az egyes könyvekben.

Az alapító néha a könyvtárrendezés manuális részét is vállalja. Teleki Domokos húgához írott egyik levelében említi, hogy Bécsben apja maga is bekapcsolódott a könyvek kirakásába, elrendezésébe: „Édes Atyám uram már tegnap előtt kezdett a’ Bibliothecának ki rakásához - a’ Könyvek mind igen jó állapotban vagynak - már igen nagy része ki van rakva. Tegnap én is ott voltam 9 órától fogva kettőd-félig. Mely gyönyörű Bibliothécának való Szoba az, melyben a’ könyvek vagynak.” A levelekből tudjuk, hogy a könyvek költöztetésekor is legtöbbször személyesen Teleki Sámuel ügyeli a csomagolást, szekérre rakást. Miután pedig Marosvásárhelyen megnyílik a könyvesház, tevékenysége különösképpen két területre összpontosul. Egyrészt folytatja a gyűjtemény gazdagítását, tovább vásárol, másrészt mint szenvedélyes könyvbarát, féltő gonddal irányítja vagyont érő gyűjteményének rendezését, figyelemmel követi használatát. A Tékában alkalmazott könyvtárosokkal folytatott levelezés ennek a tevékenységnek a legbeszédesebb bizonyítéka. A Szász Józsefhez és Kelemen Mártonhoz

1802-1822 között írott levelek tanúskodnak arról, hogy figyelme kiterjed a könyvtárossmunka legapróbb részleteire is. A könyvek elrendezésétől a nyilvántartásba vételig minden érdekli. 1803 tavaszán arról kér tudósítást, hogy a „téli nyirkosság, vagy egerek által” nem esett-e kár a könyvekben. Intézkedéseket tesz a megőrzésre, gondozásra vonatkozóan: „Most Martiusban volna ideje a portol meg tisztítani és nyitott ablakkal (mikor száraz idő vagy) meg szellőztetni a Könyveket; és egyenként, a Tábláit a Könyvek[ne]k kívül bellől, flannellel meg dörögni [...] vigyázzván hogy a törléssel kár ne essék a Könyveknek leveleiben, vagy Tábláiban, hanem ügyesen bánjanak vélek.” Azt is megindokolja, miért félti annyira a könyveit: „...nekem igen sok pénzemben áll, és nem csak a jelenvaló, hanem a következő Generationak is hasznára való.” Nagy hangsúlyt fektet a könyvtár használatát szabályozó belső törvények betartására. Jóval a megnyitás előtt, még 1798-ban elkészíti a 9 pontba összefoglalt meghagyásait, a könyvek használatát, őrzését szabályozó törvényeket. Ezt a *Tabula legum bibliothecariorum* 1800-ban, könyvtárkatalógusának második kötetében meg is jelenti. A szabályzat a könyvszeretet, könyvféltés lírai hangvételű megnyilatkozása, de egyben gyakorlatias is, hiszen a könyvesház megnyitása előtt már leszögezi a könyvek használatának szabályait s a könyvtár épségét, egységét biztosító intézkedéseket. Könyvtárosaihoz írott leveleiben sokszor figyelmeztet az Ordo betartására: „Observálja Kglmed, és observaltassa az Olvasokkal, a Bthecának Törvényeit és tarcsa magát az Instructiojához, a Thecakat pedig mindenkor zár alatt.” ugyanakkor rendszeresen ellenőrzi a könyvtárban folyó feldolgozó, nyilvántartó munkálatokat is. Szász Józsefet például megbízza, hogy a disszertációk gyűjteményét, „jó renddel és bibliographice” lajstromozza. Úgy látszik, Szász a könyvtár-alapító teljes megelégedésén végezte könyvtárosi teendőit, mert így értékeli: „A Kglmed gondosságát és munkásságát Bibliothecamnak conservatiojában és kártól megőrzésében, nagyra becsülöm, és köszönöm. Továbbra is ki-kérem, mert a Bthecam nekem kiváltképpen Szivemen vagy.” Amikor 1812 tavaszán értesül tékáriusa megromlott egészségéről, aggodalmaskodva írja: „Igen sajnálva értem egészségének gyengeségét, és annak helyre állását kívánom. Éljen Curával kimélje-meg magát a’ dologgalis, hogy tovább használhasson a’ Publicumnak.”

Szász József halála után a Téka új könyvtárosa Moós István lesz. Neve az 1813-1815 között készült könyvjegyzékeken, katalógusokon tűnik fel. 1816-ban Szabó András veszi át a vásárhelyi könyvesház könyvtárosi munkakörét. Előzőleg Wesselényi Miklós nevelője volt Zsibón. Talán egy évet maradt Teleki szolgálatában. Tevékenységére az akkori jószágigazgató, Kadácsi István egyik beszámoló levelében találunk utalást: „Februarius 19dikén indított alázatos Relatiomban, azt jelentettem Exiadnak alázatosan Tiszteletes Szabó András Thecarius uramról, hogy Thecariusi Statiojával meg vagjok elégedve és a Theca körül nagyon szorgalmas: ezt mostis írhatom Exiadnak, nekem tett újabb declaratioja utanis, szorgalmatosságának tapasztalásábulis. Meg határozott Professori fizetésével Thecariusi szolgálatjéért (mely ál 500 Rforintból, 110 véka Buzábul, 40 veder Borbul, és 3 kő sobul) meg vagion elégedve, tsupán Tüzi fáért és gyertyáért esedezik Exiad előtt alázatosan.” Szabó András kalauzolja 1816-ban a Teleki Tékába látogató Kazinczy Ferencet, aki egy hónap múlva levélben számol be a látottakról: „Az Excellentiád Szabó Andrása nagy nyájassággal láttata velem mindent a’ minek megnézéséhez időm volt; a’ Classicusokon kívül nagy gyönyörűséggel forgattam végig Piranesinek Köteteit ‘s a Musseum Pio-Clamentinumot. Most várom bővebb tudósításait, hogy arról a’ kincsről, mellynek gondviselését Excellentiád reabízta, méltóképen szólhassak.”

Hogy miért vált meg Szabó András ettől a nemes feladattól, nem tudjuk, de a következő évben már Kelemen Márton vigyázza a Téka könyveit. Egy dátum nélküli, de a tartalomról következtetve a kinevezés idején kelt levélből arról értesülünk, hogy már négy évvel korábban

alkalmazást nyert a Tékában mint a könyvtáros mellett működő scriba, 1817-től pedig Teleki haláláig az ő közvetlen irányítása mellett végzi a könyvtárosi teendőket. A kancellár hozzá intézett levelei ugyanazt a féltő, mindenre figyelmező gondoskodást tükrözik, mint a Szász Józsefhez írottak. Az állomány rendszeres revíziója mellett a könyvek gyakori tisztogatását kéri Teleki: „...csak a’ Könyveimnek használásokban observáltassa Kglmed, és observálja magais a’ Btheca Törvényeit, hogy a’ Könyvek el-ne hurboltassanak, meg-ne csonkittassanak, annyivalis inkább el-ne veszsenek. Az Olvasószobán kívül nem kell őket ki-adni. Aztis ajánlom Kglmednek: hogy a Könyvek szorgalmazatosan tisztogattassanak, és a’ molytól, nyirkosodástól, penésztől őriztessenek.” A levelekben felbukkan a könyvtár akkori és későbbi nagy gondja: a falak nedvesedése. Utasítja könyvtárosát, hogy az épületet körül kell ásatni „két schuh mélységre, és a fekete [...] föld helyit jóféle sárga agyaggal bétölteni és keményen bédöngöltetni, mert a jó agyag eltávoztatja a kőfáltól a nedvességet”.

Kelemen Márton valószínűleg a könyvtáralapító rendelkezéseinek megfelelően végezte munkáját, kenyéradó gazdája ugyanis többször dicséri lelkiismeretességéért. „örömrre ‘s meg-nyugtatósomra vagyon, hogy Bibliothecámban semmi kár nincsen, és telyes bizodalmom vagyon, a’ Kglmed tapasztalt gondosságában és szorgalmazosságában, hogy továbbrais épségben, bátorságban conserváltatik és Rendelésem szerint használtatik.” Szerencsénkre Kelemen Márton irathagyatékában megmaradtak a könyvtáralapítóhoz Bécsbe küldött válaszlevelek fogalmazványai. Ezek jelzik, hogy elsőrendű gondja mindvégig a könyvek tisztán tartása, portalanítása volt. Szinte valamennyi beszámolójában utal arra, hogy takarítja a bibliotékát, amikor csak engedi az időjárás, reggel 8 és este 6 óra között nyitott ablakokkal szellőzteti a könyvtártermet. De természetesen könyvtárosi ténykedéséről is számot ad. Az érkező könyveket a könyvtáralapító kívánságának megfelelően rendezi, a Revisorius katalógusba bejegyzi. Mindenben várja gazdája utasítását, például a colligatumok esetében is tanácstalan, nem tudja, hogy az egyébként diszciplínák szerint polcra rakott könyvek közé hogyan helyezze be a többféle tárgykörbe tartozó munkákat. Leveleiben arról is beszámol, hogy az olvasók miképpen használják a könyveket. Kazinczy Ferenc mellett ő említi először a később meghonosodó és máig szokásban lévő Tékalátogatásokat: „Az Olvasok, nevezetesen p[edig] a’ Nézők most ezekb[en] a’ szép Napokb[an] olyan számosak, h[ogy] némellykor egész Napokat töltök vellek a’ Bthecáb[an]. Sok idegen Utazok, ak[ikne]k Erdélyben vagyon keresztül Utyak, csupán csak azért vészik MVásárhelly felé Uttyakat, h[ogy] az Exd megbetsülhetetlen könyves Tárházát meg nézhessék.”

Könyvjegyzékektől a nyomtatott katalógusig

A több évtizedes könyvgyűjtés bibliofil szakemberré, a könyvtárszervezés szakavatott ismerő-jévé formálta az alapítót. A 40.000 kötetes állomány nyilvántartási igénye eredményezte a *katalógusrendszer* létrejöttét.

A különböző időszakokban és különböző céllal készült katalógusok gyűjteménye több szempontból is figyelmet érdemel. A *kézírtos lajstromok* intézménytörténeti jelentősége kétségszövonhatatlan, a Téka kialakulásának kezdetét a legelső jegyzékek alapján lehet rekonstruálni. Mint szóltunk róla, hazatérte után Teleki nemcsak tovább folytatja a könyvszerzést, hanem hozzákezd az állomány rendszerezéséhez, pontos nyilvántartásához. Így készíti el Sároberkén 1775-ben könyveinek első szakszerű katalógusát. Ebből kiderül, hogy az első időben távolról sem gyarapszik a könyvtár abban az ütemben, ahogyan külföldön gazdagodott, hiszen a nyilvántartás csak 3300 kötetet tartalmaz, s ha ebből kiemeljük a

külföldről hozott 1500 kötetet, nyilvánvalóvá válik, hogy az első tizenkét esztendőben mindössze 1800 a vásárolt könyvek száma.

Ami az állomány tematikai megoszlását illeti, ekkor még első helyen a teológiai munkák állnak (780 cím), ezután következik a földrajz-történelem (600 cím). A klasszikusok viszonylagos gazdagsága (600 cím) annak tulajdonítható, hogy az ókoriakat nem különíti el az újabb kori latin-görög szerzőktől. Az egzakt tudományok - a 18. században még honos rendszerezési elvnek megfelelően - együtt szerepelnek a filozófiával; a társadalomtudományokat, benne a jogot, mintegy 500 kötet képviseli. Ez a katalógus nagyságrendbe szedi és ezen belül diszciplinák szerint 10 osztályba szakozza a könyveket. A kéziratok önálló csoportot alkotnak. A könyvtáralapító meghagyásainak megfelelően az állomány revíziói alkalmával több jegyzékkatalógus készült. Ezek a könyvtárosok felkészültségének bizonyítékai.

Intézménytörténeti jelentőségén túlmenően filológiai és bibliofil értéket képvisel a könyvtár 1796-1819 között Bécsben *kinyomtatott négykötetes katalógusa*. A 18. század folyamán Európa-szerte hatalmas mennyiségben látnak napvilágot a különböző köz- és magánkönyvtárak legválogatosabb célokat szolgáló könyvjegyzékei. A Teleki-könyvtár katalógusának megjelenése az erdélyi könyv- és könyvtártörténet számottevő eseménye, minthogy ez az első nyomtatásban megjelent közkönyvtár-katalógus. Logikus felépítésével, az anyag tudományágak szerinti szakozásával, pontos mutatóival máig nélkülözhetetlen az állomány kutatóinak. Összeállításánál Teleki felhasználta a korábbi, maga készítette könyvrajstromokat, és azt a 7 füzetből álló katalógust, melyet az ő útmutatásai alapján Bécsben készített első fizetett könyvtárosa, Mihelyes János, aki mint kancelláriai titkár és könyvtárnok két évet töltött Teleki mellett. Erre az időszakra vonatkozó naplófeljegyzéseiből értesülünk a könyvtár akkori rendezéséről, katalogizálásáról. „Már 2 esztendőktől fogva - írja 1794 januárjában - méltóságos udvari cancellarius gróf Teleki Sámuel principális uram ő excellentiája azon nagy számos könyvekből álló bibliothecájának, melyet a könyvek szerzéséhez vonzó, valójában dicséretes és nemes passiójától vezettetvén, ifjúságától fogva nagy költséggel és szorgalmatossággal Európának majd minden szögleteiből egybegyűjtött és még most is mind egyre, systematico ordine leendő rendbe szedéséhez fogván és azt én velem véghezvitetvén, ezen folyó hónapban ezt el is végeztem.” Mihelyes szerint az ésszerűen kigondolt „systematico ordine” rendezés azért történik, hogy a könyveket „ha egybe hányják ismét most, mégis szépen Erdélyben ki lehessen őket választani és egymásba rakni”. Méltán sajnálhatjuk a könyvtárral foglalkozó naplóresz rövidségét, hiszen a Teleki felügyelete mellett folyó munka során Mihelyesnek alkalma volt megismerni a bibliofil főurat: „Ez a bibliothecája ő excellentiájának fel került eddig is 60 ezer forintjánál többbe, a fáradságán kívül, melyet ő excellentiája éjjel-nappal nagy hivatalja mellett tett. A catalogussát, mely ment VII tomosokra, in 4°, kék papiros táblába bekötve, elvégezvén tavaly 1-a Junij 1793. Ezek szerint a könyveknek rendbe szedéséhez fogtam csupán csak egyedül, mert másra ő excellentiája senkire sem bízta, nálam állott és áll még most is a bibliotheca ajtajának egyik kulcsa, a gondviselése egészen reám lévén bízva ezen szókkal: *Fogja Mihelyes uram ez a kulcs, már a catalogusokat elvégezvén, a könyveimnek rendbe szedését is bízom a kegyelmed sinceritására, és ahol megakad; szólítson meg bátran engem; ajánlom pedig a kegyelmed szorgalmatosságába azon kincsemet, melynél drágább az életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen.* 1-a júniustól fogva azért majd minden nap dolgoztam a bibliothecába reggeltől fogva késő estig, úgy hogy sokszor még a lábamra is alig állhattam, úgy elfáradtam [...] Ez a bibliotheca vagyon az Erdélyi Udvari Cancellárián az 1-ső stocban, a consilium szobája alatt napnyugat felé és csak egy közfal ragasztja [!] el a magyarországi udvari cancellarius hálósobájától. Hossza 48, a széle 26 lépés, magossága a polczoknak 16 arasz. Körös-körül, és a közepében levő két oszlopok

között is négy szegletre a polczok vagynak kilencz stock vagy contignatiokra osztva; alatt két sor polcz a foliánsoké, feljebb ismét két sor a 4-oké, azon felül 4 az octávoké, legfeljebb pedig a duodecimoké. Azon kívül a classicus deák és görög auctorok, a régi görög és deák collectiokkal együtt a nagy thecákba vagynak az ő excellentiája dolgozó cabinetjába.” Ezután leírja, hogyan történt a könyvek elrendezése, helyrajzi számmal való megjelölése.

A nyomtatott katalógus első kötete 1796-ban jelent meg. Élén a 37 lap terjedelmű latin nyelvű előszó áll. Ez nem csak gondosan kidolgozott könyvtörténeti értekezés, hanem az alapító személyére vonatkozó megbízható adatbázis is.

A Teleki-könyvtár katalógusáról írók általában kiemelik a *Praefatio* könyv- és könyvtártörténeti jelentőségét, anélkül azonban, hogy foglalkoznának létrejöttének körülményeivel. Nem említik, hogy az első kötet megjelenése előtt Teleki kérésére Kovásznai Tóth Sándor is elkészít egy előszó-fogalmazványt. Bizonyára megbeszélték a bevezető szerkezeti felépítését, mondandóját, s ennek alapján veti papírra Kovásznai 1784. szeptember 16-án az előszó első fogalmazványát. Ez nem mindenben felelhetett meg a Teleki elképzelésének, mert a katalógus kinyomtatása előtt három évvel, 1793. december 22-én újraírja az egészet. Kocziány László ismerte fel, hogy az előszó nem egyedül Teleki érdeme. A Marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött Kovásznai-hagyaték feldolgozása közben talált az említett impurumra. Megállapította, hogy a Kovásznai-féle előszó logikai struktúrája nagyjából átkerült a nyomtatott szövegbe. (Ő csak ezzel vetette össze a Kovásznai-kéziratot.) A könyvtáralapító kéziratai között újabban rábukkantunk a 22 lap terjedelmű előszó nyomdakész fogalmazványára. Ezt összevetettük Kovásznai szövegével. Ily módon felmértük a változtatásokat, melyeket most már minden kétséget kizáróan Telekinek tulajdoníthatunk. Elsősorban is - ezt egyébként már Kocziány is megállapítja - szembetűnő, általános könyvtörténeti rész lényeges átdolgozása, kibővítése, mely Teleki alapos bibliofil műveltségének a hozadéka. A klasszikus irodalom ismerőjeként idézetekkel fűszerezi mondandóját. A közművelődés, a tudományok művelésének következetes szószólójaként történelemből vett példákkal támasztja alá azt az állítását, hogy a legjobb tanácsadók a könyvek, melyek nem fejbőlintók és nem hazudnak, azért fontos, hogy „az államok kormányzói műveljék a tudományokat, forgassák a könyveket, melyek az egyén és az állam számára hasznos tanácsokat és jó példákat szolgáltatnak”. Filozófiai és valláserkölcsei nézeteinek leszögezéseként írja azoknak a „rágalmazóknak”, akik többre becsülik az áhítatosságot (pietas) és hadat üzennek a könyveknek: „Az igazság nem fél a világosságtól, sőt inkább világosságra törekszik, mint sötétségre. Nekem mindig úgy tűnt, hogy saját magukkal kerülnek ellentmondásba azok, akik minden igyekezetüket arra fordítják, hogy a szellemet béklyóba verjék és a jó könyveket elhallgattassák.” A katalógus előszava szerint a könyvek csupán a pogány vallásnak és a babonának árthatnak. A keresztény vallás terjesztését ezzel szemben meggyújtott fáklyaként segítik a jó könyvek és a tudományok. Kitér az előszó a tudományok terjesztésének, az oktatás módszereinek kérdéseire is. Elítéli a „kicsinyes és akadémikus magyarázatát a dolgoknak”, hiszen ez az emberi értelem eltompulásához vezethet. Bírálja a skolasztikus tudományok „lehangoló modorosságát” elsősorban azért, mert nem az iskolának kell tanulni, hanem az életre felkészülni. „Meg akarjuk értetni - szögezi le -, hogy csak a szellemi, a szabad emberhez méltó foglalkozások azok, melyek, lévén az észnek legjobb diákjai, az elmét táplálják és gyarapítják [...] A tudomány és a felvilágosult műveltség az emberi nemnek nemcsak díszére, hanem mindig a legnagyobb előmenetelére szolgált [...] Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy minden igazán művelt nemzet a könyvtárakat minden időben a legnagyobb megbecsülésben részesítette mint a művelődésnek eszközeit.” Régiekre hivatkozva hangoztatja Teleki saját korának feladataként a tudományok ápolásának és közkinccsé tételének szükségességét: „akár az elmúlt időköt tekintjük, akár azt a kort, amelyben élünk, azt tapasztaljuk, hogy az állam sorsa

az írott tudományok sorsával függ össze, és minden nép és nemzet, jó törvények és erkölcsök birtokában, minél műveltebb volt, annál inkább pártolta a könyveket és a könyvtárakat.” Elítéli azokat, akik tagadják a könyveknek és a felvilágosult tudományoknak az emberiség történetében játszott pozitív szerepét: „Ezekkel és csaknem ezekhez hasonló érvekkel állnak elő azok, akik - szokásuk szerint - az emberi vétkeket magukra a művészetekre és a tudományokra vonatkoztatva szándékoznak dorgálni és szidalmazni, hogy dicsérijék azoknak a törekvéseit, akik komoly igyekezetet és nagy szorgalmat fordítottak a műveltség megszerzésére és könyvtárak alapítására.” Példaként említi *Roussaviust*, aki elméjével kérkedve komoly dolgokból űz csúfot. Teleki itt Jean-Jacques Rousseau nagy polémiát kavarázó *Discours*-jára utal, melyet 1750-ben a dijoni akadémia pályázatára írt, s melyben hadat üzenve a tudományoknak, könyveknek; a kor bűneiért egyértelműen a tudást teszi felelőssé. Lehet, hogy Teleki nem ismerte azokat a műveket, melyek a francia filozófus megdöbbentő tételével vitáznak, de az előszó utalása egyértelműen jelzi, hogy ő is a tudomány és kultúra védelmében forgatja pennáját. Ugyancsak itt említi egy akkoriban megjelent francia könyv szerzőjét, „aki - mint írja - nem ártallja kijelenteni, hogy az ész világossága megzavarja a lelkeket, elveszi a bátorságot, lazítja az öntudatot, megrontja az erkölcsöket, a bölcs embereket eltéríti a közügyektől; egyszerűen, az összes népeknek kárára van aszerint, hogy melyiket milyen mértékben érte ez a sugár; végül a könyvnyomtatás és a temérdek könyv minden bajnak a forrása és söpredéke”.

Az egyetemes művelődéstörténeti, könyvtörténeti áttekintés és rövid hazai könyvtártörténeti visszapillantás után az előszó a könyvtáralapítás eszméjének felbukkanásáról tájékoztat. Írója elmondja, hogy miként ösztönözték őt a külföldi tanulmányút idején megismert tudományok a könyvek gyűjtésére. Említést tesz ezután életének számottevőbb eseményeiről, és felsorolja közhivatali pályájának egyes állomásait is. Végül megindokolja könyvtára katalogizálásának szükségességét: „Tekintetbe véve minden körülményt és számadást csinálva, úgy véltem, hogy annak a költséges könyvgyűjteménynek, mely sok munkát és nehézséget okozott, de a neki juttatott megbecsülés kevés, valami jó rendben szerkesztett katalógusa kell hogy készüljön, hogy annak nemcsak a pihenésben, hanem a munkában is értelme legyen.”

A katalógus 1796-ban megjelent első kötete Teleki kedvenc könyveit: a *görög-római klasszikusokat* tartalmazza, „melyek minden műveltségnek a forrásai és amelyeket a legjobb és legkifinomultabb ízlésűek közül válogattam ki” - olvassuk az előszóban. Hogy az érdeklődők nagyobb haszonnal forgathassák a kötetet, mintegy 1400 szerző rövid életrajzát is közli. Megjelöli, ki mikor élt, s neves tudósok értékelésével segíti a könyvtárban kutató, esetleg még tájékozatlan olvasót. A katalógusnak ez a kötete lényegében a klasszikus irodalom egyfajta lexikális feldolgozása. A könyvtárban található művek ily módon bemutatott rendszere - tekintve ennek a könyvtárrészlegnek a teljességét - megbízható bibliográfiaként is használható. Alapos irodalomtörténeti munkát végzett a szerző, amikor összegyűjtötte a Kr. e. 2300-Kr.u. 1320 között élt, görög és latin nyelven író szerzőkre vonatkozó adatokat. Az első kötet az ókori klasszikusok munkáin kívül a középkor görög-latin egyházi irodalmát is tartalmazza.

A könyvtárkatalógus második kötete négy év múlva, 1800-ban lát napvilágot. Az első kötet supplementumával kezdődik, azaz az 1796 után vásárolt klasszikus munkák felsorolásával. Ezután a teológiai, egyháztörténeti, jogi, filozófiai, nyelvészeti, régészeti, történelmi és irodalomtörténeti munkák osztályai képezik a 436 lapos könyv anyagát. Rövid latin nyelvű előszó vezeti be ezt a kötetet is. Itt mondja el Teleki, mik voltak a munka megjelentetését késleltető nehézségek. A családi bajokon, felesége, Domokos fia, leányunokája elvesztésén kívül a legnagyobb nehézséget a könyvek távolléte jelentette. Mint láttuk, 1797 tavaszán könyvtárát Marosvásárhelyre menekítette, s így a címetek többnyire cédulákról kellett leírnia.

„Miután már hatvanadik életévembe jutottam, amihez még az öregség növekvő terhe is járul, inkább akartam könyvtáramnak Katalógusát bár tökéletlenül, de mégis átadni a nyilvánosság-nak, ugyanis azt akarom, hogy annak ismerete minél inkább szolgálja a hasznosságot és a kényelmet, mintsem hogy minden apró-cseprő részletet feldolgozva évekig várjak a közzétételével.” De hát a dolgot csak nem siette el, hiszen már e katalóguskötet rendszere igazolja, hogy a tudományok osztályozását illetően a témát jól ismerő szakemberként járt el. Minden bizonnyal forgatta a gyűjteményében ma is megtalálható régebbi szakirodalmat. Megvan itt Hottinger *Bibliothecarius quadripartitus* (Tiguri, 1664) című, a tudományok osztályozásával foglalkozó elméleti munkája, David Haller: *Sylloge aliquot Scriptorum de bene ordinanda et ornanda bibliotheca* (Francofurti, 1728) és Oliver Legiopontius *Dissertationes de Adomansa Bibliotheca in usum Bibliothecariorum et Philobibliorum* (Norimbergae, 1747) című műve. Ez utóbbi például a tudományok főbb osztályainak további rendszerezése szempontjából érdekes. De megvan a könyvtárban Leibniz *Opera omnia*jának az a kötete, mely a tudományok felosztását tartalmazza (Tomus quintus continens opera philologica. Genevae, 1768). Denis *Einleitung in die Bücherkunde* (Wien, 1777) című műve is megtalálható a vásárhelyi gyűjteményben, és tudjuk, hogy a bécsi császári könyvtár igazgatójának tudományrendszerezése milyen nagy hatással volt a magyar szakrendszerek kialakulására. De hatással lehettek Teleki tudományrendszerezésére a 18. században egyre inkább elterjedő „könyvkereskedői” katalógusok is. Prosper Marchand és Gabriel Martin francia könyvkereskedők 1711-1761 között mintegy másfélszáz eladásra kerülő magánkönyvtár katalógusát tették közzé, természetesen saját elképzeléseik szerint rendszerezve a könyveket. E katalógusok közül jó néhány ma is megtalálható Teleki gyűjteményében. Megszerzi a korszak egyik legismertebb szakrendszerét: Duclos és Cailleau névtelenül megjelent munkáját: *Dictionnaire bibliographique, historique et critique des livres rares* (Paris, 1790), mely később a párizsi Bibliothèque Nationale és a londoni British Museum szakrendszerét kialakító Brunet-féle rendszer alapjául szolgált.

Teleki Sámuel tehát ezeknek a szakkönyveknek a tanulmányozása során megismerkedik a tudományosztályozás, rendszerezés legfontosabb tudnivalóival. Kétségtelenül hatottak rá a korábbi rendszerezési elvek, de a katalógusa készítésekor csak válogatva vesz át ezekből. Szakrendszerét egyértelműen maga az állomány összetétele, sajátosságai határozták meg.

A katalógus második kötete nyolc osztályba sorolja a tudományokat: *Bibliotheca theologica* 13 alosztállyal, *Bibliotheca Historiae Eccles.* 11 alosztállyal, *Bibliotheca Juridico-politica* 18 alosztállyal (de még ezeket is tovább lebontva finomítja a rendszert), *Bibliotheca Philosophica* 18 alosztállyal, *Bibliotheca Philologica* 14 alosztállyal, *Bibliotheca Antiquaria* 9 alosztállyal, *Bibliotheca Historica* 29 alosztállyal - itt a történelem és földrajztudomány nem különült még el -, *Bibliotheca Historiae literariae* 14 alosztállyal. A könyvtáralapító célja láthatóan az volt, hogy a szakrendszer lebontásával - 165 alosztályba sorolva a műveket - megkönnyítse a katalógus használatát, illetőleg a gyűjteményben való tájékozódást.

A Magyarország és Erdély történetére vonatkozó munkákat tartalmazó harmadik katalóguskötet 1811-ben jelenik meg. Bevezetőjében elmondja Teleki, hogy ezúttal is szerette volna a szerzők életrajzával kiegészíteni az anyagot, de előrehaladott kora siettetette a munka befejezését, s így meg kellett elégednie a pusztán címléírással. Ezúttal hat főosztályba sorolja az anyagot. I. A történelmi könyvtár 10 alosztállyal. Érdekes, hogy a tizedik alosztályt a történelem segédtudományai alkotják, azaz érem-, oklevél és címertani tárgyú munkák. A II. osztályt a földrajzi és statisztikai könyvtár anyaga képezi. A III. osztályba a jogi, a IV-be az egyházi könyvtár, az V-be az irodalmi, a VI-ba az időszaki kiadványok tartoznak. Természetesen a főosztályokat itt is tovább bontja. A kötet végén találjuk az előző kettő pótlásait, valamint a betűrendes név- és tárgymutatót.

A harmadik kötetben közli a könyvtáralapító feleségének könyvhagyatékát is. A latin nyelvű előszóban így ír erről a gyűjteményről: „A magyarországi és erdélyi írók munkáihoz, todalékként, ábécé sorrendben hozzacsatoltam a különböző tartalmú magyar nyelvű nyomtatott és kézírásos könyvek címeit, melyeket nagyon szeretett feleségem, iktári Bethlen Zsuzsanna grófnő életében fáradhatatlan buzgalommal összeszerzett, és az én könyvtáram anyagához csatolandó, ugyancsak közhasználatra szánt. Ezek közül többeknek az értéke inkább ritkaságukban van. Innen-onnan szerezte és forgatta is őket; annyira szokott volt gyönyörködni azokban, s gyöngé testében - még a gyakori betegségek bántalmai között is - annyira erős lelket őrzött, hogy azoknak a könyveknek a katalógusát is saját kezűleg elkészítette.” A katalógus többi részétől eltérően itt semmiféle tematikus elrendezést nem találunk, a munkák a szerzők alfabetikus sorrendjében vannak felsorolva.

1819-ben jelent meg a katalógus negyedik kötete. „Elkészítettem - írja a már nyolcvanesztendő Teleki az előszóban - az élet terheitől és gondjaitól kifáradva, s közzéadom 1811-től szerzett könyveim katalógusát, nem úgy, mint kellett volna, hanem ahogyan fogyó erőm és életem napjai engedték.” Ez a kötet az első három osztályainak kiegészítését tartalmazza.

A nyomtatott katalóguskötetek megjelenése után sem áll le a könyvtár gyarapítása, sőt Teleki tovább folytatja az újabb szerzemények lajstromozását is. Élete utolsó három esztendejében szerzett könyveit a katalógus V. (kézírásos) kötetében jegyezteti fel. Ez az eredeti lajstrom azonban nem található a marosvásárhelyi könyvtár katalógusgyűjteményében. E sorok írója Teleki leveleiben talált utalások nyomán indult el felkutatására. 1820. november 23-án kelt levelében ugyanis a könyvtáralapító azt írja a Téka akkori őrének, Kelemen Mártonnak, hogy a Kazinczy Ferenctől kapott ajándék könyveket a nála lévő katalógusba „inferáltatta”, 1821 decemberében pedig közli, hogy Kolozsvárra küldte, leányához katalógusának V. kötetét, melybe az „új szerzeményeket consignálták”. Az elveszettnek hitt katalóguskötet a családi levéltár töredékeivel együtt került a második világháború után az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, mely jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltár őrizetében van. A negyedréteg alakú füzet címlapján ez olvasható: *Catalogi Bibliothecae Com. Teleki de Szék. Pars Quinta. Librorum inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos, complexa.* A könyveket abban a sorrendben tartalmazza, ahogyan a gyűjteménybe kerültek, mindenféle rendszer nélkül. A címleírás után utalást találunk az előző kötetek megfelelő osztályaira, ezért nincs szükség a tematikus felosztásra. Az első 40 lapon a Teleki Sámuel haláláig szerzett könyveket találjuk. A kancellár saját kezű bejegyzései igazolják, hogy ő maga is dolgozott, javított a jegyzéken. Ezekből a bejegyzésekből derül ki, hogy a könyveket 1819-1821 között Kelemen Márton is katalogizálta Bécsben. A 41. laptól kezdve más kéz vezette be az alapító halála után 1829-ig szerzett könyveket. Múltán sajnálhatjuk, hogy nem került soha kiadásra a Teleki Téka szinte nyomdakész kézírásos katalóguskötete, hiszen a még Teleki életében szerzett könyvek szerves részei a nyomtatott kötetekben közzétett törzsanyagoknak.

A Teleki Téka négykötetes nyomtatott katalógusáról joggal állítható, hogy nem csupán technikai segédlet, hanem a kor tudományos színvonalán álló, szakszerű bibliográfiai követelmények szerint készült jegyzék.

A levelezés kiegészíti mindazt, amit Teleki a kötetek bevezetőiben elmondott a katalógus létrejöttéről. Külsőszági könyvgyűjtőktől is kér felvilágosítást a katalógusszerkesztés problémáiban. Zilahi Sámuelről tudakolta meg például Saxe véleményét, aki - mint Zilahi írja - „nem szereti a mostani modi katalogussokat, inkább tetszenék ha Chronologia szerint volnának készítve, mert p. o. úgy mond Cicero Orator, Historicus, Philosophus is egyszersmind, mellyik közzé teszi az ember”. A könyvtár Vásárhelyre költöztetése után olykor könyv-

tárosaitól kér felvilágosítást egy-egy mű könyvészeti adatairól, máskor még körülményesebb úton tisztázza a kétes problémákat. 1808. november 5-én például Sárvári Pál debreceni professzortól érdeklődik Sinai Miklós *Históriája* felől, mert „ki akarván nyomtatni a Catalogusomnak hátra levő részeit, akarnám látni, miből áll ez a Munka?” ugyancsak a levelekben találunk magyarázatot arra, hogy a katalógusban szereplő művek közül néhány miért nem található meg ma a gyűjteményben. Teleki néha lajstromozta a már megrendelt, de még meg nem érkezett példányokat, vagy egy-egy több kötetes mű remélt folytatásait. Így például 1810. december 18-án Szász Józsefnek elküldi azoknak a könyveknek a címét, amelyekkel - mint írja - „megcsalattam, és a háborús idők békövetkeztén, eddig meg nem szereztethettem”. Mindenesetre elenyészően kevés az ilyenszerű pontatlanság, s a mai kutató számára is megbízható tájékozódást nyújt a két évszázaddal ezelőtt szerkesztett könyvtárkatalógus.

A katalógusoknak megjelenésük idején volt egy másik rendeltetésük is. A köteteket Teleki latin nyelven tette közzé, tehát gyűjteményét meg akarta ismertetni a külföldi szakemberekkel is, igényelve, hogy tékája bekerüljön az európai könyvtárellet vérkeringésébe. Így a megjelenés bizonyos mértékig könyvtárpropaganda célt is szolgált. Nyilvánvalóvá válik ez akkor, ha nyomon követjük a mintegy 6000-es példányszámban megjelent katalógusok további sorsát. Ma már nehéz rekonstruálni azoknak az intézményeknek, magánszemélyeknek hiánytalan sorát, akikhez eljuttatta az egyes köteteket. A köszönőlevelek segítségével talán mégiscsak fogalmat alkothatunk magunknak.

Még 1796 júliusában, mindjárt az első kötet nyomdából való kijövele után meg akarja ismertetni közvetlen környezetével, Bécsben élő tudós barátaival könyvtára katalógusát. Johannes Müller a legelsők közé tartozik, akinek közös könyvészkedésükre hivatkozva küld egy ajándék példányt: „Uram! Az első példányt, amit kis könyvtáram katalógusának kinyomtatójától megkaptam, sietek Önnek ajánlani barátságunk és az Ön iránti tiszteletem zálogaként.” Jó néhány cím nélküli levélfogalmazvány „Altesse Roayale” megszólítása arra utal, hogy a császári ház tagjait is meg akarta ismertetni könyvtárával. A címzés nélküli levélfogalmazványok között sok a német, francia, latin nyelvű, ezek kíséretében küldte a szerző a külföldi tudósoknak, személyiségeknek szánt ajándék példányokat. Mivel nyilvános könyvtárnak szánja a marosvásárhelyi tékát, érthető, hogy elsősorban a közvetlen hasznélvezőnek, az erdélyi társadalomnak akarja bemutatni. Számos levél tanúsítja, hogy tudóskörben már jóval a kötetek megjelenése előtt beszélnek a készülő könyvtárkatalógusról. Maga Teleki is többször szól róla. Aranka Györgynek például már egy évvel a megjelenés előtt jelzi: „A’ Classicus Auctoraimnak kinyomtatando Catalogussát fogom az Urral közölni, mihelyt el-végződik a sajtó alatt.” Tudománypártoló egyháziaknak, közéleti előkelőségeknek juttat egy-egy példányt, minden bizonnyal azzal a céllal, hogy felkeltse érdeklődésüket a közművelődés előmozdítását szolgáló munkálkodásra. Magyarországra egy egész szállítmányt küld eladás végett: „...mái naponn indult Hajónn, Winkelmann Josef Hajos-Mesternek gondviselése alatt (G. T. S. betűk alatt) utasítottam az Urhoz tutto franco, az ide zárt Recepisse szerint, egy négy szegű Ládában bé rakva 200 Exemplarokat, a Bibliothecamnak Catalogussából. Kérem az Urat ne sajnállya magához vitetni, és mindjárt a mostani Vásár alkalmatosságával bizonyos ember által Debreczenben Domokos Lajos uramhoz leszállítani.” Úgy látszik, egy hónap múlva még 200 példányt küld Sáróy Szabó Sámuelnek eladás végett, kérve: „valamelly becsületes Könyvárossal, a’ kivel baj nem lenne, 10 pctum Remuneratioért árultassa el. Egy Exemplárnak, képpel edgyütt az árra 2 Rfrt.”

Néhány köszönőlevél tanúskodik a hazai fogadtatásról. Kovachich Márton György az első kötet előszavát dicséri, Keszthelyi László, Koller József, Hannulik János szintén gratulál.

Teleki a többi három kötet szétküldéséről is azonnal gondoskodik. A második kötet megjelenését például Weigel lipcsei bibliopola így nyugtázza: „Az Ön valóban kitűnő katalógusának folytatása rendkívüli örömmel tölt el, sok szempontból tanulságos, és az irodalomnak igazi nyeresége.”

A katalógus iránti érdeklődést jelzi Telekinek egy 1818 januárjában kelt levele, melyben arra kéri marosvásárhelyi könyvtárosát, hogy a Református Kollégiumba elhelyezett példányok közül küldjön fel néhányat Bécsbe: „Jövő tavasszal feljövő M. Vásárhelyi biztos kereskedő által, küldjön-fel Kglđ nekem hat képes Exemplárt a Catalogusomnak 1-ső Tomussából, azok közül, melyeket a Collegium Bthecájában deponáltattam, mert itt sokan keresik.” Válaszlevelében Kelemen Márton értesíti a kancellárt, hogy a kollégium könyvtárából már az elmúlt ősszel áthozott 37 példányt és 134 képet. Az ott maradt 9 katalógust már azóta bizonyára el is adták, s az ára az iskola könyvtárnokánál lehet. Magánszemélyek valószínűleg az ilyen iskolai könyvtáraknál elhelyezett példányokból vették meg a szükséges köteteket. Szászvárosról Baló Sámuel kéri a harmadik katalógust: „Extzelencziád azon méltóztatott Kegyes kérdésére, hogyha vettemé az Extzelencziád Bthecájának 3-ik Darab Catalogussát? bátor vagyok alázatosan jelenten, hogy még eddig nem volt szerencsém azon becses Munkát meg kapni. Mihelyt legelőször a' Tiszt. Thot Ferencz uram Leveléből olvastam hogy ki jött már a sajtó alól, eleget igyekeztem meg szerezni, de még tsak azt se tudhattam meg vagynaké belőlle valahol Exemplárok Erdélyben Depositumban? Ha Extzellencziád kegyességéből a' más két darab mellé, ebből is szerencsés lehetek egy Nyomtatványt nyerni, nagy tisztelettel fogom venni, 's örökös emlékezetül fogom kitsid Bthecámban conserválni.” De a külföldi és hazai érdeklődés ellenére sem fogytak a várakozásnak megfelelően az eladásra szánt katalógusok. Talán ennek tulajdonítható, hogy az iskoláknak nyújtott adományok között két esetben is találkoztunk katalóguskötetekkel. A debreceni Református Kollégiumnak a második kötetből küld 200 példányt, a körösi református iskolának az első kötet 180 példányát ajándékozza azzal az elgondolással, hogy az eladottak árát majd használják az iskola szükségére. Néhány adatot találtunk a nyomdai költségekre és a példányok eladási árára vonatkozóan. A már korábban szóba hozott háztartási kiadásokat őrző házi kalendáriumok rejtenek ide kapcsolódó információt. 1812. január 22-iki kiadásként Teleki feljegyezte: „Pickler Typograph[usnak] Catalogus nyomtatásért W. W. 440, -2200 Rf. A Typographiabeli cselédek[ne]k 30 Rf.” Tehát összesen 2230 rajnai forintba került a harmadik kötet kinyomtatása. Az 1819. márciusi költségnaplóból kiderül, hogy a sokkal kisebb terjedelmű negyedik kötetért 405 rajnai forintot fizetett. A Sáróy Szabó Sámuelhez intézett, már idézett levélből megtudhatjuk, hogy az első kötet ára 2 forint volt, az 1815-ben összeírt adománylistán pedig az áll, hogy a körösi református iskolának küldött első kötet ára 3 forint. A debreceni kollégiumnak ajándékozott második kötet árát darabonként 2 forint 30 krajcárban határozta meg. A marosvásárhelyi Református Kollégium levéltári anyagában is találtunk az 1807. júliusi számadások között egy adatot: „Groff Teleki Samuel úr ő Excellja Biblioth. 1-ső Darab ára 2 forint 40 dénár.” Ezek szerint tehát az első kötet ára az 1796-1815 közötti években 2 rénes forintról 3 rénes forintra emelkedett, a második kötet ára a megjelenés után 15 évvel „2 Fl. és 30 Xr.”. A másik két kötet árára vonatkozóan nem találtunk adatot.

Végül szólni kívánunk arról is, hogy miképpen reagált a hazai és külföldi tudományos világ erre a maga nemében nem mindennapi könyvészeti eseményre: Erdély első nyilvános köz-könyvtára katalógusának közzétételére. Az első híradás a szebeni *Siebenbürgische Quartal-schrift* hasábjain, az első kötet megjelenése után két évvel jelent meg. Jól tájékozódott szerző tollából származik a négy lapnyi tudósítás. Röviden ismerteti a katalógus előkészítésének körülményeit, az előszót, a kötet szerkezeti felépítését, rendszerezését. Sőt még az alapítónak az állomány végső elhelyezésére vonatkozó elképzelését is említi: „A gyűjtemény hazánkban -

Marosvásárhelyen -, az alapítónak e célra rendelt házában bizonyos feltételek mellett a tudomány összes kedvelői számára hozzáférhető lesz.” Külön kiemeli a címlap, a rajta lévő metszet s a betűk szépségét, melyek Falka Sámuel, a tehetséges erdélyi származású rézmetsző munkái.

A következő tudósítás évek múlva s nem is hazai földön jelenik meg 1801. június 5-én az *Allgemeine Literatur-Zeitung* egyik száma részletesen foglalkozik a Teleki-katalógus első két kötetével. A névtelenül megjelent írás először is felhívja a figyelmet az első kötet klasszikus anyagának gazdagságára, s a katalógust mint a görög-római irodalom figyelemre méltó bibliográfiáját ajánlja az érdeklődőknek. A második kötet ismertetése után kimerítően foglalkozik az alapító személyével és a könyvtáralapítás történetével.

Három évvel később, 1804. májusában Bécsben jelenik meg tudósítás az *Annalen der Literatur und Kunst in der österreichischen Staaten* hasábjain, mely a könyvállomány ismertetésén és az alapító bibliofil tevékenységének méltatásán túl foglalkozik a két első katalóguskötettel is. Ugyanakkor az az idő tájt készülő harmadik kötetéről is szól: „A katalógus harmadik kötete, mely két részből fog állni, befejezéséhez közeledik. A scriptores rerum hungaricarum omnis generis Gottfried Käler, az erdélyi Udvari Kancellária levéltárosa bibliográfiai jegyzetekkel fogja ellátni.” A harmadik kötet előszavában Teleki valóban említi, hogy az életrajzi és egyéb bibliográfiai kiegészítéseket Gottfried Käler vállalta, de szándékát nem valósíthatta meg, mert meghalt. A cikkíró ugyanakkor ismerteti a kötethez csatolt magyar tékát, Teleki feleségének gyűjteményét is.

A magánleveleket is számítva, bizony kevés nyomát találjuk annak, hogy a hazai folyóiratok vagy más kiadványok foglalkoztak volna a katalógussal. A könyvtár megnyitására való szórványos és halk hangú reagáláshoz hasonlóan ebben az esetben sem méri fel a korabeli hazai literátus világ Teleki Sámuel európai színvonalú bibliofil és bibliográfiai tevékenységének jelentőségét.

A könyvgyűjtő társ

Kérdezhetnők, hogy a könyvtáralapító a fiatalon vállalt hatalmas munkához tudatosan nevelte-e feleségét segítőtárssá, vagy pedig a philobiblon férj szenvedélyes könyvszeretete az évek során Bethlen Zsuzsannát is hatalmába kerítette? Bármiképpen történt is, az biztos, hogy az együtt töltött évek alatt ebben a szép munkában társa volt a férjének, és lassan-lassan maga is tiszteletet érdemlő bibliofil ismeretekre tett szert. Mindennek eredménye az 1200 kötetet számláló magyar téka: a maga teljességében máig megmaradt legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvtár.

Erdélyben az asszonyok körében meghonosodó bibliofiliának szép hagyományai vannak, amint azt a közgyűjteményekbe beolvadt személyi könyvtárak hagyatékai is tanúsítják. A régi könyvekben gyakran találkozunk női tulajdonosbejegyzésekkel. Ezek egyértelműen jelzik, hogy az erdélyi kastélyok házi tékáinak egy részét a család asszonyai tulajdonában lévő könyvek alkották. Művelődéstörténetünk a 18. század legjelentősebb könyvgyűjtő asszonyának Bethlen Katát tartja. Bod Péternek köszönhetően a kortársak és az utókor elég jól tájékozódhatott bibliofiliájáról. Bethlen Kata könyveit az enyedi kollégiumnak adományozta, s az iskolai könyvtár 1849-es megsemmisülésekor az ő tékája is elpusztult. Bod Péter feljegyzései, könyvlistái őrizték meg a becses gyűjtemény képét. Jóval kevesebbet tudunk azokról a hajdani könyvgyűjtő asszonyokról, akik mellett nem tevékenykedtek Bod Péterhez hasonló tudósok. Családi levelezésekben meghúzódó adatok, közgyűjteményekben fenn-

maradt könyvlajstromok után kell kutatnunk, ha hiteles képet akarunk formálni két évszázaddal ezelőtt élt asszonyok könyvkultúrájáról. A legszámottevőbb 18. századi erdélyi női könyvtár létrehozójáról, Bethlen Zsuzsannáról talán azért nem szólt többször az utókor, mert férje grandiózus könyvtárteremtése mellett elhalványult az ő könyvészkedése. Pedig könyvgyűjteményének összetétele, kialakulásának története, az állomány kéziratos anyagában található feljegyzések az erdélyi női bibliofília számára haszonnal értékesíthető adatokat szolgáltatnak.

Mint láttuk, Bethlen Zsuzsanna alig tizenhat esztendő, amikor Teleki Sámuel felesége lesz. Hogy férjhezmenetelkor hány könyvet vitt magával, azt ma már nem tudjuk megállapítani. Négy-öt könyvben találkozunk a nevével és a tulajdonbejegyzés dátumával abból az időből, amikor még apja házában élt. De Teleki Sámuel csakhamar bevonja a könyvügyek intézésébe. A hetvenes, nyolcvanas években váltott levelekben gyakran esik szó könyvvásárlásról, könyvek rendezéséről. 1776 januárjában az úton lévő férjtől bizonyára a megvásárlandó könyvek ára felől érdeklődik az ilyen ügyekben akkor még gyakorlatlan asszony, mert Teleki válaszelevelében így ír: „A Válság Titkának 3. tomussa mit érjen, nem tudom, míg a könyveket és kötések nem látom. Ha meg kaphatod, csak tartsd meg, akkor árrát szabom mikor haza megyek; talám addig el várnak.” 1777 áprilisában arról számol be, hogy Sároberkéről beküldte a kótyavetyére szánt könyveket vásárhelyi megbízottjukhoz, „aki telyes igyekezettel azon lesz hogy el adhassa”. Egy másik levélből már kitűnik, hogy férjéhez hasonlóan ő is igényes a könyvek állapotát illetően: megérkezett a megrendelt két könyv Sároberkére, „de semmi köszönet nincs benne mert az Táblája a’ két végén egészen ki koszolodot és el romlott” Máskor Teleki kéri feleségét, hogy vásároljon számára: „Egy könyvet láttam Ujvári - írja 1782-ben Szebenből - a Hadnagy Verebelyiét, in folio: *Scriptores Historice Ecclesiasticae Eusebius, Socrates*. s. a. t. ugy emlékezem 6 magy. forinton. Kérem Ujvári első alkalmatossággal küldje bé-ide, hogy kár ne essék benne, és az árrát írja meg, mert meg veszem, más régi könyvet akarván velle cserélni magamnak.” Természetesen a költözködések idején hárult Bethlen Zsuzsannára a legtöbb feladat. Ládákat rendel a könyvek becsomagolására, ügyelnie kell, hogy épségben és hiánytalanul kerüljenek rendeltetési helyükre. „A könyveidben még eddig nem tapasztaltunk semmi kárt - írja Marosvásárhelyről 1797 júniusában. - Az alsó házakban rakattam akkor őket, de most az innepek után újra megvizsgáltatom, elhivatván az ifjú Borosnyait, minthogy ő is rakta volt el. Azután egy más szobában kell hordatnom, de az is jó száraz.” Másfajta megbízatásokat is teljesít. Teleki könyvcímeket küld, hogy kerestesse ki és majd vigye fel a köteteket Bécsbe, „mert nagy szükség van reá”. „A’ minap irtad; hogy P. Koppitol valami Könyveket küldöttél nékem; de se P. Koppi ide nem jött; és minthogy a Könyvek neveit meg nem irtad, nem tudhatom micsoda könyvek voltak; azért ird meg, Edes Szivem, a Könyvek neveit, és tudassad meg aztis: hová lett P. Koppi?” Azt már láttuk, milyen intenzíven kapcsolódott be Bethlen Zsuzsanna a marosvásárhelyi könyvesház megépítését előkészítő munkálatokba, s hogy élete utolsó hónapjaiban nagy körültekintéssel tájékoztatta férjét a könyvtár körüli dolgokról.

Könyvtárának mintegy félezer kötete őrzi saját kezű bejegyzését. Neve mellé sokszor évszámot és helységnevet is beír. Ezek az adatok azonban nem minden esetben utalnak a kötet megszerzésének idejére, helyére, hiszen gyakran előfordul az is, hogy egy kötetbe többször beírja a nevét. Ez minden bizonnyal a könyvek újabb számbavétele, lajstromozása alkalmával történik. Ha ezek a beírások a könyvgyűjtés folyamatának rekonstruálásánál nem is minden esetben hasznosíthatók, azt mindenképpen jelzik, hogy Teleki felesége élete folyamán bárhol is tartózkodott, szívügyének tekintette a könyvekkel való foglalatosságot. Tulajdonosi bejegyzéseit sok kötetben bibliai idézet vagy jelmondatként (symbolum) használt zsolttárrészlet egészíti ki. Nemegyszer egészen személyes hangú a beírás. A sokat betegeskedő

asszony 1795-ben Bécsben ezt írja be egyik könyvébe: „G. Iktári Bethlen Susanna mp. Várom az Urat az én Szabadításomnak Istenem [sic!] és hiszem hogy meg szabadít az én Nyavalyáimból, melyet bölcs tetzéséből én rám vetet.

Bethlen Zsuzsanna könyvei között sok olyan van, amelyben az ő neve mellett még más női névvel is találkozunk. Ezek a beírások a családjában meghonosodott női bibliofília becses emlékei. Kronológiailag egymást követő három posszessor bejegyzéséről van szó: a Rhédei Zsuzsannáéről, Wesselényi Kataéről és Bethlen Zsuzsannáéről. Ezeket a könyveket a család nőtagjai egymástól örökölték. Rhédei Zsuzsanna (1716-1771) Bethlen Zsuzsanna nagyanyja volt. A korabeli krónikák gyakran szólnak róla, emlegetik szépségét, s azt, hogy férjének negyven esztendeig rendkívül jó társa volt, de senki nem szól arról, hogy könyveket is gyűjtött. Pedig unokája tékájában ma is mintegy félszáz kötet őrzi tulajdonosjegyét. A könyvek egy részét 1751-ben szignálta, de vannak olyanok is, melyekbe 1760-1762 között írta be nevét. Ezek vallásos tárgyú munkák, bibliák, imádságoskönyvek, a kálvinista hitvédelem termékei, melyek tulajdonosuk lelki épülésére szolgáltak. A 17. századból származó kiadványok jelenléte sem azzal magyarázható, hogy Rhédei Zsuzsanna régi ritkaságokként gyűjtötte volna ezeket, inkább egyháza története érdekelhette, amikor olyan műveket szerzett, mint Czeglédi István *Már minden épületivel s fegyveres Házaival edgyütt, elkészült Sion Vára* (Sárospatak-Colosvár, 1675). Ebben a kötetben több beírás is van. A legrégebbi ismeretlen kéztől származik: „1675 Die 11 hozták Czeglédi I[stvánn]a]k könyvét ki Bujdosos Rabságban halván meg, az igaz vallásért Boldogul attá Istennek lelkét.” Ezt követi az 1760-as beírás: „G. Rhédei Susanna”. Unokája majd háromszor is bejegyzi nevét: „Ezen könyv szálott rám kedves nagy Anyámrol B. Wesselényi Ferencné G. Rhédei Susannáról.” 1772-ben Sáromberkén ezt írja be a könyvbe: „G. iktári Bethlen Susanna mp. Tégy jot én Istenem a te jo akaratodból az Sionnal és építsd fel annak romladozott kő falait.” 1774-ben még egyszer beírja a nevét. Egy beírás arra utal, hogy az *Ó és új Testamentum Canonicus könyveinek rövid Summáját*, mely Lőcsén 1692-ben látott napvilágot, Rhédei Susanna 1751-ben elolvasta. 24 esztendő elteltével unokája is szignálja a kötetet: „1774. G. Iktári Bethlen Susanna. Simb[olum]. Az Úr gondot visel mert akik ötét félik soha nem lészen azoknak szükségek.” A *Lelki fegyver* című imádságoskönyvbe (Debrecen, 1751) mindhárman beírják nevüket: Rhédei Zsuzsanna 1760-ban, Wesselényi Kata év nélkül, iktári Bethlen Zsuzsanna 1792-ben jegyzi a kötetet.

Bethlen Zsuzsanna tékájának talán legszebb darabja az a két biblia, melyet Rhédei Zsuzsanna ajándékozott leányainak, Máriának és Katának. Mindkét példány ugyanaz az utrechti kiadású magyar szentírás, csak a kötésük különbözik. A díszesebb, gazdagon aranyozott erdélyi barokk kötésű, fémsarkokkal és kapcsokkal ellátott könyv kötéstábláján ez áll: „B. Wesselényi Susana Kiss Aszszony Anno 1745.” Rhédei Zsuzsanna tehát ezt a bibliát korán elhunyt leányának köttette, majd ennek halála után kisebbik lánya, Mária, Bethlen Zsuzsanna édesanyja kapta meg testvére bibliáját. Az ő nevét a könyv fémkapcsára vésetik. Tőle lánya, Bethlen Zsuzsanna öröklí, és lesz később férjének, Teleki Sámuelnek is kedvenc bibliája, hiszen már szoltunk róla, hogy felesége halála után ide jegyzi be életének fontos eseményeit. A másik Szentírás Wesselényi Kata hagyatékából került Bethlen Zsuzsanna tékájába. A kevésbé díszes barna bőrkötésű biblia kötéstábláján Wesselényi Kata neve és az 1751-es évszám olvasható. Mára már a kötés aranyozott motívumai, fémdíszei megkoptak. Előzőklapján egy egész oldalas beírás olvasható. Rhédei Zsuzsanna 1751 júniusában Kolozsváron jegyzi a könyvet egy verses jókívánsággal Kata lánya esküvője napján.

Bethlen Zsuzsanna könyvtárának mintegy kétszáz kötete őrzi Wesselényi Kata posszessor-jegyét. A névvel jelzett könyvek s a fennmaradt kézírásos lajstromok számottevő női könyvgyűjteményt sejtetnek. Wesselényi Kata bibliofiliájáról az erdélyi könyvtörténet mindeddig nem sokat szólt. E sorok írója évekkel ezelőtt Bethlen Zsuzsanna könyvtárának ismertetése

kapcsán említette könyveit. Természetesen a Wesselényi Kata könyveiről készült jegyzékek vizsgálata, a nevével jelzett kötetek számbavétele ma már teljesebb képet nyújt az egykori könyvanyagáról. A több mint kétszáz művet számláló rekonstruált állományban harminc 17. századi könyv van, ezek egy-két világi tárgyú munkán kívül mind vallásos művek. Száz-harminc kézírásos és nyomtatott könyv ugyanebbe a tárgykörbe tartozik, de a következő század termékei. Mellettük mintegy félszáz világi tárgyú: orvosi, történelmi, jogi, gazdasági, irodalmi munka képezi az állományt.

Wesselényi Kata könyvhagyatéka lett az alapja Bethlen Zsuzsanna későbbi könyvtárának. Mint már láttuk, a férjét és fiát elvesztő Wesselényi Kata Bethlen Zsuzsannára hagyta marosvásárhelyi házáat, s úgy látszik, az akkor már javában könyvészkedő Teleki házastársakat könyvei megfelelő gondviselőinek is tartotta, ezért adományozta azokat unokahúgának. Egy részüket már jóval halála előtt átadta, hiszen az 1770-es években készített lajstromokba Teleki Sámuelné már besorolja a Wesselényi Katától kapott könyveket.

Bethlen Zsuzsanna bibliofilájának legbeszédesebb bizonyítékai a könyvjegyzékek. Könyvgyűjtésének különböző periódusaiban valamennyit ő maga készítette. Az első egy kis formátumú füzet, 38 írásos lapot számlál. A kezdetleges címléírás arra enged következtetni, hogy Bethlen Zsuzsannának ez az első könyvlajstroma; az utolsó könyv, amit bevezet, 1782-ből való. A következő jegyzék (*1779 Gróf Iktári Bethlen Susanna Szebeni Magyar Könyvei*) akkor készülhetett, amikor a család Szebenben élt, de nemcsak az ott szerzett könyveket tartalmazza, hanem az örökölteket és a régebben vásároltakat is. A harmadik lajstrom így kezdődik: *Könyveim Nevei melyeket én G. Iktári Bethlen Susanna Istenem segedelmével kezdettem szerezni még 1770-től fogva*. A 203 lap terjedelmű, nyolcadrétű füzetbe 1780-tól kezd bevezetni a tulajdonában lévő könyvek címét. A könyvgyűjtő asszonyról ez a lajstrom mond a legtöbbet. A különböző színű tintával, a gyűjtés más-más időszakában beírt címek arról tanúskodnak, hogy írójuk egyre igényesebben végezte munkáját s egyre jártasabb lett a bibliofilában. A címléírások fokról fokra pontosabbak, sok bennük a javítás, a betoldás. A legtöbb kiegészítés a szerzőkre vonatkozik. Bethlen Zsuzsannát érdekli, hol élnek, mivel foglalkoznak, máskor pedig a kiadás körülményeinek érdekesebb adatait jegyzi fel. Ezek a pótlások, kiegészítések nem kerültek be a könyvtár nyomtatott katalógusába. Ebben Teleki mellőzi a nagyságrendi csoportosítást, s a könyveket betűrendben közli. A nyomtatott katalógusban megrövidített címléírások miatt a kézírásos lista mind az egyes könyveket, mind pedig Bethlen Zsuzsanna bibliofiláját illetően ma is nélkülözhetetlen forrása az erdélyi magyar könyvtörténeti kutatásnak.

Bethlen Zsuzsanna gyűjteményének tematikai szempontú vizsgálata vezetett annak a megállapítására, hogy az évtizedek során ő sem alakít ki más jellegű könyvtárat, mint amilyet Wesselényi Katától örökölt. A könyvek kétharmadát nála is a mindennapi olvasmányként használt vallásos művek, bibliák, katekizmusok, imádságos- és énekeskönyvek, a kortárs protestáns irodalom termékei alkotják. Ezenkívül megszerzi a kor történeti tárgyú és szépirodalmi jellegű munkáiból a közismertebbeket, a jeles magyar fordításokkal együtt. A világi tárgyú könyvek bizonyára a mindennapi asszonyi teendőkben segíthették. Az állomány gazdag kézíratos gyűjteményt is magában foglal, ennek egy része még Wesselényi Kata hagyatékából való. Néhány tudománytörténeti kuriózumnak számító kézíratos másolat is van Bethlen Zsuzsanna örökölt és maga buzgalmából szerzett gyűjteményében. Például az az orvosi tárgyú kézirat, melyet Mathiolus munkájából Zay Anna ültetett át magyarra, vagy az *Ars Medica* néven ismeretes 16. századi orvosi könyv másolata, mely az emberi test betegségeit és azok gyógyítását tárgyalja magyar nyelven mintegy ezer oldalnyi terjedelemben. A feltevések szerint Lencsés György által összeállított munka Bethlen Zsuzsanna könyvtárában található 18. századi másolatát Rhédei Zsigmondné készítette magának Erdő-

szentgyörgyön. A marosvásárhelyi könyvtárban őrzött kéziratos Bod Péter-munkák nagy része is eredetileg Wesselényi Kata tulajdonában volt, ezek ma a *Kösziklán épült ház ostroma* címűn kívül mind Teleki Sámuel könyvei között találhatók. Valószínűleg ő döntött úgy, hogy felesége tékájában csak magyar nyelvű könyvek maradjanak. Egyetért vásárlásaival, és távollétében maga is könyvekkel kedveskedik neki. 1792 júniusában írja Bécsből: „Nekedis annyira szaporodott Könyved, hogy nem tudom hová teszed.” Bethlen Zsuzsanna halála után, a katalógus készítésekor valószínűleg a nyelvi szempontra való tekintettel jó néhány nem magyar nyelvű könyvet átemel a maga gyűjteményébe, illetőleg a tulajdonában lévő magyar könyvekből néhányat áthelyez felesége tékájába. Így találjuk az asszony könyvei között Bod Péter *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikonának* 1743-as kiadását, noha azt szerzője Sárdon maga ajándékozta Teleki Sámuelnek, ahogy ezt a könyv beírása is mutatja: „Ex oblatione gratuita Viri Clarissimi Petri Bod suis admunerat Libris C. Samuel Teleki Junior de Szék Ao. 1758 Apr. Saárdi. Sub Symbolo Deus Providebit.”

A kortársak is tudtak arról, hogy Bethlen Zsuzsanna elsősorban magyar könyveket (nyomtatottakat és kézzel írottakat) gyűjt. Bizonyosság rá Kovásznai Tóth Sándor egyik levele: „Marcus Tullius Cicerónak régi nagy böltsességű Római Urnak, nagyobbik Cátóját és Leliussát, az az a' Vénségről és Barátságról írt két darabotskából álló munkáit, régi Római nyelvből Magyarra fordítottam, és imé Ngdnak azokat alázatosan ajánlani kívántam. Már meg van tiz esztendeje, h[ogy] másokkal együtt, sokszor jártam Sáromberkén, és ha valami Magyar könyveket szerezhettem, a' Ngod Magyar könyvekből álló szép Bibliotbékájába valót, magammal együtt ki-vittem. Kezdettem azért azonn gondolkozni h[ogy] egy olyan könyvet-is vigyek Ngod eleibe, a' mely sehol egyebütt még-eddig nem volt meg, és a hol ez utánn meg-leszen-is, Ngd[na]k lehesen tulajdonítani h[ogy] meg-találtatott.” Természetesen Kovásznain kívül tudhattak erről mindazok, akik kapcsolatban álltak a Teleki házaspárral, pártfogásukat élvezték és használták az évről évre gazdagodó gyűjteményt. Aranka György például 1795-ben a könyvek lajstromát is elkérte, amint ez a nagyobbik Teleki fiúnak a Nyelvmívelő Társaság alapítójához írott leveléből kitetszik: „...az Anyám bibliothecájában lévő M[anu] S[crip]tumok regestrumát és az Anyám Bibliothecája Catalogussát is a' Méltóságos Urnak ha lehet mentől előbb elküldöm. Az Atyámnak írtam iránta.”

Bethlen Zsuzsanna nem érte meg a vásárhelyi Téka megnyitását, hogy könyveit végső elrendezésben láthassa. A könyvtáralapító azonban mindvégig kegyelettel kezelte felesége könyvhagyatékát. A marosvásárhelyi könyvesházban külön helyet kapott, s mint láttuk, nyomtatott katalógusának harmadik kötetében önálló fejezetet szánt a gyűjteménynek *Catalogus Librorum Hungaricorum Susannae Com. Bethlen de Iktár* címmel. Alkalmasint az ő kegyeletes intézkedése nyomán van a gyűjtemény valamennyi kötetébe beragasztva a reá emlékeztető ex libris.

Ritka könyvek - korszerű irodalom

A Teleki Téka állományának részletes tematikai vizsgálatára ez alkalommal már terjedelmi okokból sem vállalkozhatunk, arról azonban mindenképpen szólni tartozunk itt, hogy a *köz-könyvtáralapító* mit tartott fontosnak megszerezni, s a *philobiblon* minek nem tudott ellenállni.

A gyűjtemény a nyilvános könyvtár követelményeinek megfelelően elsősorban a klasszikusnak minősülő szépirodalom, valamint az egyes szaktudományok történetét és korabeli eredményeit tárgyaló műveket tartalmazza. A félévszázadnál is tovább tartó gyűjtés során az egyre kifinomultabb ízlésű bibliofil gyűjteményébe természetesen bőven kerültek könyvészeti értékek, ritkaságok.

A már említett „Bibliotheca classica” - tematikailag változatos, nyomdatechnikai és könyvészeti szempontból egyaránt értékes köteteivel - ebben a nemből az erdélyi könyvtárak egyik legszínvonalasabb gyűjteménye. Hogy az alapító mennyire büszke volt rájuk, az is jelzi, hogy már a megnyitáskor a Téka egyik impozáns helyén fogadták a belépőt.

Az egyetemes nyomdászat értékei közül mindenekelőtt a könyvtár nem túl nagy, de összetételét tekintve változatos ősnymtatvány-gyűjteménye érdemel említést. Az 52 incunabulum nemcsak vallásos tárgyú, hanem hírmondója a születő világi tudományoknak is. A legrégebbi a humanista Galeotto Marzio *Liber de Homine* című munkája (Bononiae, c. 1475). A klasszikus szerzők 1500 előtti kiadásai között találjuk többek között Cicero, Persius, Propertius, Plinius, Terentius, Ovidius, Horatius munkáit. Az itáliai reneszánsz képviselői közül Maphaeus Vegius, Demetrius Chalcondylas, Philolophus Franciscus, Aeneas Sylvius Piccolomini nevével találkozunk. Ugyancsak becses a Velencében 1499-ben nyomtatott görög etimológia (*Etymologicum Magnum graecum*) és egy jogi szótár: *Vocabularius iuris utriusque*, melyet a neves nürnbergi nyomdász, Anton Koberger adott ki 1481-ben.

Különleges könyvtártörténeti értékűek a humanista tudósok, filozófusok gondozásában megjelent első kiadások (editio princeps) és a neves 16-17. századi nyomdák termékei. A velencei Aldina-nyomtatványok, a firenzei és velencei Giunta (Junta) nyomdászcsalád termékei, a párizsi Etienne (Stephanus) kiadványok, az antwerpeni Plantin-könyvek, a bázeli Oporinus és Frobenius könyvnyomtató műhely termékei vagy a neves holland Elzevir nyomdászdynasztia nyomtatványai a marosvásárhelyi könyvtár mindmegannyi büszkesége. A 16. századi külföldi nyomtatványok gyűjteménye mintegy 2000 kötetből áll, köztük van a humanizmus és reformáció korának számos alapműve.

Az európai könyvészeti ritkaságok mellett a könyvtár polcain sorakoznak a magyarországi, erdélyi nyomdászat bölcsőkorának termékei is, köztük Honterus és Wagner brassói, Heltai Gáspár és Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári kiadványai. Példaként álljon itt a beszercei származású orvos, Kyr Paulus *Sanitatis studium* (Brassó 1551). Ez az ifjúság számára összeállított, orvosi tanácsokat tartalmazó mű a legrégebbi fennmaradt, Erdélyben nyomtatott orvosi munka. Értékét az is növeli, hogy kevés példányt ismer belőle az irodalom. Ugyancsak ritka Johann Honterus Brassóban 1543-ban megjelent *Reformatio ecclesiae Coronensis* című munkája. Székely István *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól* (Krakkó, 1559) a könyvtár legrégebbi magyar nyelvű könyve. Megvan Melius Juhász Pétertől *A keresztienec nyomorúságokban való vigasztalásoknak...* (Debrecen, 1562) című, református tanításokat, imádságokat és egy vitairatot tartalmazó mű, melyből mindössze kettőt ismer a bibliográfiai irodalom. Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairól* című, Heltai Gáspárné műhelyében 1575-ben nyomtatott műve egyike a legszebb kolozsvári könyveknek. Egyetlen példányát ismeri a szakirodalom Enyedi György verses szerelmi történetének, *Gismunda és Gismunda históriájának*, mely Debrecenben Hoffhalter nyomdájában 1577-ben készült. Bogáti Fazekas Miklós *Szép historia az tökéletes aszszonyállatokról* (Kolozsvár, 1577) című verses moralizáló történetéből mindössze három maradt fenn. A Tékában meglévő csonkasága ellenére is értékes darabja az állomány régi magyar gyűjteményének. Teleki Sámuel könyvtárában mintegy 306 kötet 1711 előtt megjelent magyar nyelvű nyomtatvány van, melyek egy része ritkasága miatt képvisel külön értéket. A 17. századiak közül említésre méltó Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* Bécsben 1632-1638 között megjelent kiadása. Ezt sokáig unikumnak tartotta a szakirodalom, míg a közelmúltban a firenzei Nemzeti Könyvtárban előkerült a kiadás egy másik példánya is. A Biblia 16-19. századi kiadásai közül is szép gyűjteményt találunk a könyvtárban. Megvannak a régi héber, görög, latin bibliák mellett a különböző európai nyelvekre átültetett részleges vagy teljes fordítások - német, francia, román, angol bibliák - éppúgy, mint a Szentírásnak szinte valamennyi régi magyar kiadása. A

magyar bibliák nagyrészt Bethlen Zsuzsanna gyűjteményében találhatók, de maga Teleki is sok magyar fordítást szerez. Ugyanakkor előszeretettel válogatja össze a neves európai nyomdákban napvilágot látott bibliakiadásokat is. A *Biblia Hebraica* Párizsban, Robertus Stephanus nyomdájában 1539-1541 között megjelent ötkötetes kiadását maga a könyvtáralapító is mint nagyon ritka könyvet jelöli meg nyomtatott katalógusában. Bázelen, Oporinus nyomdájában jelent meg 1551-ben Sebastian Castalion latin bibliája, ezt „editio princeps”-ként tünteti fel Teleki, a Robertus Stephanus párizsi nyomdájában 1557-ben készült képes bibliát pedig mint ritka kiadást jelzi. Megtaláljuk a Londonban 1657-1669 között megjelent nyolckötetes *Biblia Polyglottá*t is. A bibliagyűjtemény értékét külön növeli a kötetekben található sok tulajdonos-bejegyzés.

A Téka magyar bibliái közül egy kiadástörténeti kuriózumot említünk. Amszterdamban 1645-ben Janson nyomdájában jelent meg Károlyi Gáspár bibliafordításának negyedik kiadása. Minthogy a holland tipográfus nem tudott magyarul, a szövegbe számos hiba csúszott be. Komáromi Csipkés György vállalkozott a kijavításukra. Az 1645-ös kiadás egy példányába írta be a kiegészítéseit, javításait. Ez a példány került Teleki gyűjteményébe, mely joggal tekinthető a Leidenben 1718-ban megjelent új kiadás munkapéldányának. A kiadástörténet Komáromi Csipkés György bibliáját „gályarab” sorsúnak tartja, mert bár a javítási munkákat Komáromi 1685-ben befejezi, csak 1718-ban kerül sor a kinyomtatásra. A példányok aztán igen hosszadalmas és viszontagságos úton jutnak a nyomás költségeit viselő Debrecen város birtokába. Mindezek ellenére a Teleki-könyvtár négy példányát is őrzi ennek a bibliának, közülük három Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való. Az egyikbe ő maga írta be 1794-ben, hogy mikor és milyen körülmények között szerezte. A beírás utal a könyvgyűjtő asszony tájékozottságára: „Ezen Bibliát szerzettem Debreczenbe azon nyomtatványok közzül melyek arestaltatnak volt Lengyel országba Krakkoban, mig ez előtt közel Száz Esztendővel, és mostan ez előtt két vagy három Esztendővel az Ur Istennek akaratyából csudálatoson ki szabadulván, már most vagynak az Debreczeni Ekklesia kezében minthogy azon Ekklesia költségével nyomtattanak is ki.”

Végül egy 18. századi magyar nyelvű Szentírást azért említünk, mert kiadásánál Teleki Sámuel maga is segédkezett. A Károlyi Biblia újrakiadásai közül hét Utrechtben látott napvilágot a 18. század folyamán, legjelentősebb közülük az utolsó, a Johann Altheer betűível 1794-ben megjelent. E kiadásról a szakirodalom annyit jegyzett fel, hogy a neves mezőgazdasági szakíró, lapszerkesztő Pethe Ferenc nyomatta ki hollandiai tanulmányútja idején. Újabban előkerült levelek bizonyosága szerint Teleki 2000 forinttal támogatta a megjelenését. Feltehetően ennek fejében kapott a kiadótól példányokat, melyeket feleségével együtt Erdélyben igyekezett eladni. A Teleki és az utrechti Wild et Altheer cég között váltott levelek utalnak a példányszámra és arra, hogy Pethe még négy esztendő múlva sem rendezte tartozását a holland kiadónál.

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban gazdag metszetanyagban gyönyörködhetik a látogató. A már említett Piranesi-kollekció egyik érdekes darabja például a Traianus oszlopát ábrázoló háromméteres eredeti metszet. Gazdag gyűjtemény állt össze a különböző külföldi múzeumok kincseit bemutató kiadványsorozatokból (*Museum Florentinum*. Firenze. 1731-1762; *Il Museo Capitolino*. Roma, 1741; *Il Museo Pio Clementino*. Roma, 1780; *Les monuments antiques du Musée Napoleon*. Paris, 1806), az anatómiai, botanikai, állattani és földrajzi atlaszok sok esetben kézzel metszett és színezett példányai ugyancsak növelik a könyvtár bibliofil becsét. Az egyleveles nyomtatványok közül családi összefüggések miatt emeljük ki a Bornemisza Anna halálára kiadott kártát. A nyolc darabból összeragasztott, egyetlen példányban fennmaradt egyoldalas nyomtatott lap díszes kiállítású. A szépen metszett keretdíszben felül olvasható az *Emlékezetnek romolhatatlan szegelet köve* kezdetű szöveg, melyből megtudjuk,

hogy Apafi Mihály fejedelem hitvese, Bornemisza Anna halálának alkalmából „állította és emelte” a kártát „A’ Teleki Ház Udvari Scholaja Gernyeszegen”. Halotti versekkel búcsúztatják az elhunyt fejedelemasszonyt Teleki Mihály fiai: László, József, Pál és Sándor meg egy Majtini Ferenc nevű tanítómester, az első verset pedig Köleséri Sámuel, a későbbi neves erdélyi orvosdoktor írta.

Minthogy Teleki Sámuel a tudományok műhelyének szánta tékáját, érthető módon a gyűjtemény nagy része a *korabeli könyvtermés* eredménye. Innen származik a felvilágosodás eszmekörében fogant munkák viszonylagos gazdagsága. Természetesen a könyvtár „korszerűségének” megvannak az idő- és térbeli korlátai. Egy-egy tudományos munka megírása, megjelenése és az erdélyi gyűjteménybe való bekerülése között bizony olykor sok idő telt el. A kortárs irodalom jelenlétének vizsgálatánál ezúttal nem is arra figyelmeztünk, hogy a könyvanyag milyen szerepet játszhatott a korabeli tudomány népszerűsítésében vagy eredményei öregbítésében, hanem elsősorban arra, hogy Telekinek mit sikerült összegyűjtenie, mit tudott megszerezni a felvilágosodás korának divatos szakkönyveiből, a francia forradalmat előkészítő, majd annak eseményeit tárgyaló művekből, köztük a jakobinus mozgalom termékeiből. Mivel igyekszik megszerezni az egyes tudományok történetére vonatkozó legfontosabb munkákat is, a különböző tudományágak vizsgálatánál esetenként ezeket is figyelembe kell vennünk.

A felvilágosodás korának vezértudománya a *matematika*. A megismerés kulcsának tekintik. Talán a korszellemmel függ össze Teleki ifjúkori matematikai érdeklődése és természetesen könyvtára matematikai részlegének gazdagsága is. A kísérleti természettudomány nagy képviselőinek - Galilei, Bacon - munkái mellett a könyvtáralapító igyekszik megszerezni a történeti és kortárs matematika alapműveit. Leibniz 11, Newton 8 munkával szerepel a nyomtatott katalógusban. De jelen vannak a korszak nagy matematikusai, a Bernoulliak, Euler, Maupertius, d’Alembert, Lagrange, Clairaut. Megvan a tudós francia mérnök, Bélidoré matematikai munkája, Bionnak, a matematikai eszközök mérnökének gyakorlati könyve, L’Hospital márki, a francia akadémia tiszteleti tagja differenciálszámítással foglalkozó művének első, 1696-os kiadása. Christian Wolff, a leibnizi tanok népszerűsítője több művel is szerepel.

Gazdag az állomány *asztronómiai* részlege is. Christian Wolff *Cosmologia Generalis*ának 1737-es kiadása mellett a francia La Lande három munkája is megvan. Clairot klasszikus műve a Föld alakjának elméletéről, La Caille alapvető munkája, a *Leçons elementaires de la Terre* (Paris, 1743), a francia csillagász, Bailly asztronómatörténete képviselik e tárgykört. Megtalálható Kantnak az a munkája, melyben a kozmosz evolúciós szemléletét fektette le (*Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*). Laplace híres égi mechanikája, a *Traité de Mécanique celeste* mellett az olvasó *Darstellung des Weltsystems* című összefoglaló művét is forgathatta.

A *fizikai* munkák viszonylagos gazdagsága ugyancsak azzal magyarázható, hogy a könyvtáralapító ifjúkori peregrinációja alatt érdeklődéssel tanulmányozta ezt a tudományt is. Bizonyíték az a vaskos kéziratköteg, mely Teleki korabeli szakkönyvekből készített jegyzeteit tartalmazza. Később megvásárolja a 17-19. századi fizika eredményeit tárgyaló összefoglaló szakmunkák legjobbjait. Ebben az időben a fizikának különösen két területe: a mechanika és a fénytán indult látványos fejlődésnek. A kor nagy fizikusai hozzáálltak a mechanika matematikai apparátusának a kidolgozásához. A gyűjteményben bőven találunk e tudományágak eredményeit tárgyaló munkákat. Megvan Newton Opticájának 1740-es, híres *Principiájának* 1789-es genfi kiadása, Benjamin Franklin elektromossági műve (*Experients et observations sur l’Electricité*. Paris, 1756), ezenkívül összes műveinek 1780-as drezdai kiadása.

Muschenbroek holland newtoniánus fizikus két könyvét, Nollet-nek, a kísérleti fizika egyik úttörőjének ugyancsak két munkáját őrzi a könyvtár. Samuel Halle berlini tanár fizikai kísérleteket tartalmazó műve, a *Magie, oder die Zauberkräfte der Natur* (Berlin, 1784-1786) mellett kézbe vehető a neves oxfordi tudós, Desaguliers kísérleti fizikája és La Caille mechanikájának 1757-es kiadása. Megvan Gehler német fizikusnak hatkötetes fizikai lexikona: *Physikalische Wörterbuch der Naturlehre* (Leipzig, 1798-1801). A Bernoulli család fizikusainak több munkája is megtalálható. Galvani elektromossággal foglalkozó könyve (*Abhandlung über die Kräfte der thierische Elektricität*), mely 1793-ban látott napvilágot, nem sokkal megjelenése után már bekerült a gyűjteménybe. Nem hiányzanak a korszak népszerű műfaját, a kísérleteket, játékokat leíró fizikakönyvek sem. Ezek közül Ozonam *Récréation mathématique et physique-jának* 18. századi kiadását említjük.

A középkori alkímiából kinövő s önálló tudományággá izmosodó *vegyészetnek* Teleki könyvtárában nem túl nagy, de igényesen válogatott gyűjteményét találjuk. Nagy része 18. századi, de van néhány korábban megjelent munka is. Ilyen Lémery 17. századi francia vegyész *Cours de chimie* című munkája, mely még a következő században is fontos szakkönyv. A legelterjedtebb korabeli összefoglaló vegytankönyvek között megvan Boerhaave leideni tudós *Elementa chemiae* című, 1732-ben megjelent munkája. A francia Macquer *Elements de Chimie theoretique et pratique* című műve mellől az általa összeállított első vegytani lexikon német nyelvű kiadását (*Chemisches Wörterbuch*) emelhetjük le a polcra. Lavoisier *Traité élémentaire de Chimie-jének* 1794-es párizsi kiadása mellett találkozunk Berthollet-nek a vegyrokonság kérdését tárgyaló művével is. Említésre méltó a neves göttingai professzor, R. A. Vogel *Institutiones chemiae* című könyve, a svéd T. Bergman kémiai történettel foglalkozó műve. Olyan szerzők nevével is találkozunk a Vásárhelyre szállított könyvek címlapján, akik a kémia ipari alkalmazása terén értek el eredményeket, mint például A. F. Fourcroy és I. Chaptal francia vegyészek.

A 18. század derekán jelennek meg azok a *historia-naturalisok*, melyek a természet világának három fő területét - az ásványok, növények és állatok világát - külön tárgyalják. Ennek a szemléletnek megfelelően Teleki könyvtárkatalógusában a *scriptores generales* után sorra következnek a *scriptores speciales zoologi*, *scriptores botanici*, *scriptores mineralogi*. Megvan Buffonnak, a francia *Enciklopédia* munkatársának 36 kötetes munkája (*Histoire naturelle*. Paris, 1749-1788), mely a természet világára vonatkozó akkori ismeretek nagy tárháza. Egyébként a gyűjteményben Buffon mintegy 108 kötettel van jelen. A korszak nagy rendszerezőjének, Linnének a műveit is megszerzi Teleki; az ő *Genera plantarum*, *Species plantarum* és 15 kötetes *Pflanzensystemje* mellett Bonnet svájci tudós, Jaquin bécsi orvosprofesszor könyveivel is találkozunk. Különös kedvvel gyűjtötte az illusztrált növénytani munkákat, mivel pontosan ez az időszak a fénykora e kiadványoknak. Ilyen például Jaquin növénytani munkája, melyet maga a szerző illusztrált, Plenk *Icones plantarum medicinalium* vagy a hétkötetes *Neue Bildergalerie für junge Söhne und Töchter* (Berlin, 1794-1800).

A *természettudomány* 18. századi eredményeit ismertető, népszerűsítő munkák s az ifjúság oktatására szánt művek is szép számmal szerepelnek, például: Raff: *Naturgeschichte für Kinder* (Göttingen, 1781); Bertuch: *Bilderbuch für Kinder* (Weimar, 1781); Erxleben: *Anfangsgründe der Naturgeschichte* (Göttingen, 1791).

Az *állattani* munkák nagy része ugyancsak korabeli kiadvány. A korábbiak közül említésre méltó Harvey *Exercitationes de generatione Animalium* című könyve (Amsterdam, 1651). A rendszerezők közül megvan Theodor Klein *Historiae avium Prodrómusának* 1750-es kiadása. A kortárs ornitológiát Brisson *Ornitologie* című hétkötetes könyve képviseli mintegy 500 madárfajta leírásával. Buffon madártana (*Naturgeschichte der Vögel*. Berlin, 1772) és

Schreber *Die Säugthiere* (Erlangen, 1774-1797) című 57 kötetes munkája mellett a tudós erdélyi kortársak haszonnal forgatták Linné állattanának, a *Systema naturae*nak 1788-as kiadását. Ebben a részlegben sok a gazdagon illusztrált könyv. Block *Naturgeschichte der ausländischen Fische* című kilenc kötetes munkája 432 különböző halfajtát bemutató színes mellékleteivel rendkívül szép kiadvány. Egy másik szemet gyönyörködtető szerzemény Esper 50 füzetből álló sorozata, az *Europäische Schmetterlinge in Abbildungen*.

Az *ásványtani* munkák csoportos jelenléte is egyik sajátossága a marosvásárhelyi Tékának. Magyarázható ez az akkoriban divatossá váló rendszeres közetgyűjtéssel is, mely megkövetelte az ásványok szakszerű tanulmányozását. A könyvtár mellett ma is megtalálható az a gazdag közetgyűjtemény, melyet a könyvtáralapító fia, Domokos gyűjtött 1798-ban bekövetkezett haláláig. Ezt aztán apja tovább gyarapította, s végül intézkedett megőrzéséről és feldolgozásáról is. A közettani munkák közül említést érdemel a svéd mineralógus, Cronstedt *Versuch einer Mineralogie* (Leipzig, 1780) című munkája, Linné *Mineral Systemjének* 1777-es kiadása. Szép számmal szerepelnek a közetek meghatározásaiban segítő katalógusok, szakkönyvek és Erdély és a Bánság közetvizsgálatának eredményeit tárgyaló szakmunkák (Born: *Briefe über mineralogischen Gegenstände auf einer Reise durch das Banat, Siebenbürgen*. Frankfurt und Leipzig, 1722; Fichtel: *Mineralogische Bemerkungen von den Karpaten*. Wien, 1791; Hacquet: *Neueste Reisen in den Jahren 1788-89 durch die Dacischen und Sarmatischen, oder nördlichen Karpaten*. Nürnberg, 1790-1796).

Az *orvostudományi* munkák élén az antik szerzőket találjuk. Hippokratész és Galenus összes műveinek kétnyelvű közös kilenc kötetét Paracelsus több írása, a középkor neves orvosának, Abanus Petrusnak Velencében 1548-ban megjelent munkája (*Conciliator controversiarum inter philosophos et medicos*) követi. Orvostörténeti vonatkozásban a reneszánsz egyik legnagyobb eredménye Vesalius anatómiája; ennek az első tudományos bonctannak 1543-as bázeli kiadása díszje a Tékának. A 18. századi medicina eredményeit tárgyaló könyvek ugyancsak figyelmet érdemelnek. Ezeket katalógusában Teleki együtt sorolja fel a gyógyszerészeti munkákkal. A korabeli orvosképzés leghasználatosabb munkái Boerhaave könyvei, ezért megszerzi az elméleti orvostudomány alapjaként számon tartott művét, az *Institutiones medicae* 1734-es kiadását. A század egyik legnagyobb leíró anatómusa Albinus; a Téka őrzi a kiváló olasz anatómus, Eustachi munkájának egyik általa sajtó alá rendezett kiadását, az *Explicatio tabularum anatomicarum* címűt. Megvan a kor neves rendszerezőjének, A. Hallernek főműve, a kísérleti élettan alapvető könyve, az *Elementa physiologiae corporis humani* (Lausannae, 1757). Boerhaave tanítványa Gerhard von Swieten, tőle a mester egyik könyvét kommentáló kiadványt (*Commentarii in H. Boerhaavi Aphorismos*) szerzi meg Teleki, az úgynevezett „bécsi iskola” más jeleseinek (Stoll, Plenck stb.) a műveivel együtt. Ebben a korszakban kezdenek megjelenni a közegészségügy, az államilag szervezett orvoslás problémáit tárgyaló alkotások. Ezek megvásárlása egyértelműen jelzi, hogy Teleki könyvtárával valóban a köznek kívánt szolgálni. Ugyanezt bizonyítják az állományban lévő gyógyszerészeti könyvek, a betegségek elkerülését, megelőzését ismertető, házi kezelést elősegítő gyakorlati munkák. Ilyenek: *Land-Apotheke* (Köpenhaga, 1770); Rosenstein: *Haus- und Reiseapotheke* (Leipzig, 1769); ez utóbbinak Domby Sámuelről származó magyar fordítása is megvan (Pest, 1794).

Gazdag orvosi disszertáció-gyűjtemény is található a Tékában. Közülük csak egyet említünk: Pápai Páriz Ferenc *De tribus consiliis medicis* címmel Bázelen 1674-ben nyomtatott munkáját, amelynek orvostörténeti értéke mellett az az érdekessége, hogy a szerzőt üdvözlő versek között olvasható Michael Halicius karánsebesi román nemesifjú *Carmen primo et uni-gentium Linguae Romano-Rumanae* című köszöntője, melyet az első román nyelvű disztichonnak tartanak.

A 17. század második felétől a 19. század elejéig megjelent *tudományos periodikumok gyűjteménye* mintegy negyven címet tartalmaz több mint 2000 kötetben; ezek jórészt akadémiák, tudós társaságok kiadványai. A pétervári, párizsi, berlini, uppsalai akadémia, a londoni, göttingai vagy az olasz tudós társaságok közleményeinek gazdag gyűjteménye azért fontos, mert a természet- és társadalomtudományok korabeli eredményeit tükrözik, ismert tudósok felfedezéseiről szóló beszámolók, tudományos értekezések láttak bennük napvilágot. Jelentősek a könyvtárban található könyvészeti folyóiratok is. A *Journal des Savants* az egyik legrégebbi ebben a műfajban. Az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 288, a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 153, az olasz *Giornale de Letterati d'Italia* 42 és a francia *Gazette Littéraire* 233 kötete évi rendszerességgel tájékoztat az európai könyvpiacra megjelent tudományos művekről. Információs anyaguk mellett a korszak kimerítő bibliográfiái is ezek a kiadványok.

A tudományos jellegű időszak kiadványok mellett Teleki könyvtárában szép számmal szerepelnek sajtótermékek, melyek a kor politikai eseményeiről tájékoztatnak. Ez a kollekció jól tükrözi a korabeli európai sajtóélet nagymérvű fellendülését. A külföldön megjelenő sajtóorgánumok közül elsősorban a *Moniteur* teljes sorozatát kell megemlítenünk. Nem az 1789-ben indított első sorozatot szerzi meg Teleki, hanem egy 1802-1804 között Milánóban készült utánnnyomást. Minthogy az 1811-ben megjelent katalógusban már szerepel, valószínűleg nem sokkal a megjelenést követően sikerült megvenni a teljes sorozatot.

A Habsburg Birodalomban élő népek, izmosodó nemzetek sajtója főleg a jozefinista korszaknak köszönheti fejlődését. A bécsi központosító törekvések nyomán - az egyes népek függetlenségi törekvéseit kísérő megnyilvánulásként - született meg a nemzeti nyelvű hírlap- és folyóiratirodalom. Az a rövid idő, amely a 18. század végén kedvező lehetőséget teremtett Kelet-Közép-Európa időszaki sajtója fejlődéséhez, elegendő volt, hogy létrehozza a felvilágosodás ígézetében fogant nemzeti nyelvű hírlapirodalmat. Teleki tájékozottságát és gyakorlatias gondolkodását jelzi, hogy az osztrák fővárosban megjelenő rengeteg időszaki kiadvány közül jó érzékkel válogatja ki a magyar közönséget leginkább érdeklőket. A német nyelvű lapok közül elsőként C. G. Windisch *Ungarisches Magazin* című lapját említjük, melyben a szerkesztő a német államismereti iskola nyomán történelmi, földrajzi és természettudományi kérdésekkel is foglalkozik. 1771-1776 között Tersztyánszky Dániel szerkeszti Bécsben az *Allergnädigst privilegierte Anzeigent*, melynek valamennyi száma megtalálható Teleki gyűjteményében Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn* című kiadványával együtt. Rát Mátyás szerkesztésében 1780-ban Pozsonyban jelenik meg az első magyar újság, a *Magyar Hirmondó*. Jelentősége abban áll, hogy a politikai, gazdasági élet hazai és külföldi eseményeiről magyarul tájékoztatja az olvasót. A könyvtárunkban megvan az első három évfolyam, hiányoznak az 1783-ban Mátyus Péter, Révai Miklós, valamint az 1784-es évtől Szacs vay Sándor szerkesztésében megjelenő évfolyamok. Megtalálható viszont az ugyancsak Szacs vaytól szerkesztett bécsi *Magyar Kurir*, melyet 1793-98 között Décsi Sámuel jelentet meg; ez utóbbi 1798-ban magába olvasztja az 1793-ban induló harmadik bécsi lapot, a Pánczél Dániel szerkesztette *Bétsi Magyar Merkuriust*. Vásárhelyen megvannak a Décsi, majd a Décsi és Pánczél közös szerkesztésében megjelenő évfolyamok 1818-ig és a *Bétsi Magyar Merkurius* teljes sorozata. A francia forradalom évében indult Bécsben a *Hadi és más nevezetes történetek* című újság, mely folyamatosan közölte a franciaországi eseményeket is. Gyűjteményünk az 1789-1791 között megjelent számokat őrzi. 1792-ben indul Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében a *Magyar Hirmondó*; 1803-ig megjelent „szakaszai” találhatóak meg a Tékában. A német nyelvű erdélyi lapok közül a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790-1801 közötti és a *Siebenbürgische Provinzialblätter* 1804-1810 közötti füzeteit szerzi meg a könyvtáralapító.

A korszak magyar nyelvű folyóiratai közül megvan a *Kassai Magyar Múzeum*, az első magyar nyelvű folyóirat, melyet Kazinczy, majd az ő kiválása után Batsányi jegyzett, valamint a Péczeli József szerkesztésében induló komáromi *Mindenes Gyűjtemény* és Kármán József *Urániája* is. Megjegyezzük, hogy az időszaki kiadványok nagy részét Teleki Bécsben tartotta, elsősorban ő maga és a szolgálatában álló titkárok, írnokok, kancellisták olvasták azokat. A könyvtár megnyitása után azonban a Bécsből küldött könyvesládák kísérőlistáin gyakran találkozunk a fenti kiadványcímekkel. 1815-ben küldi például a *Magyar Kurir* 1810-1813-as számait, 1819-ben a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamát, 1820-ban a *Magyar Kurir* 1816-1819 között megjelent példányait. A megrendelt folyóiratok, lapok tehát nem érkeznek egyenesen a marosvásárhelyi könyvesházba, hanem a könyvtáralapító Bécsben gyűjti össze a különböző évfolyamokat s csak később postázza őket. Ilyen körülmények között a vásárhelyi olvasóközönség legfeljebb csak utólagosan tájékozódhatott, később pedig, a harmincas évektől megélénkülő politikai élettel összefüggésben, a reformkori olvasótábor politikumra neveléséhez szolgáltatott történelmi háttéranyagot.

A marosvásárhelyi Téka egyik sajátossága, hogy alapítója megszerezte a francia és német felvilágosodás ideológiáját tükröző művek mellett a francia forradalom egykorú emlékeinek gazdag gyűjteményét is.

Az 1789-1848-as forradalmi átalakulás vizsgálata kapcsán E. J. Hobsbawm angol történész a korszak kettős forradalmáról beszél: az angol ipari és a francia politikai forradalomról. Szerinte az új ideológia két fő központja is azonos a kettős forradalom központjával, Angliával és Franciaországgal, ezek az eszmék viszont elsősorban francia megfogalmazásban terjedtek el. Hobsbawm szerint Európa talán sohasem volt annyira francia, mint a 18. században, amikor a francia gondolkodás általában áthatotta az európai népek gondolkodásmódját. Nagy számban születtek ekkor a francia polgári forradalom ideológiáját közvetlenül előkészítő művek. Teleki Sámuel könyvtárában is szép számmal szerepelnek ezek a kiadványok. Sokatmondó, hogy Voltaire műveiből mintegy 77 kötetet találunk a Teleki Tékában, köztük az *Oeuvres complètes* 1784-es, a *Traité sur la tolerance* 1763-as, a *Théâtre* (Geneve, 1756), a *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand* (h. n., 1765) és a *Candide* első (Londres, 1759) kiadását is. Montesquieu főművének (*L'Esprit des Loix*) egyik legkorábbi kiadása (Amsterdam 1749) és ugyanennek a munkának egy 1782-es altenburgi német nyelvű fordítása mellett megvan a *Considération sur les causes de la Grandeur des Romains et de leur décadences* (Paris, 1795). Gyűjteményes műveinek (*Oeuvres*) két kiadását is megszerezte Teleki, az amszterdami 1761-es és a párizsi 1798-as újrakiadást. A francia felvilágosodás egyik lelkes népszerűsítője, F. Raynal hat munkájával is találkozunk. A 18. századi francia materializmus divatos képviselője, La Mettrie főműve, a *L'homme machine* 1748-as leideni példányával, Helvétius pedig *De l'esprit* (Paris, 1758) című művének első kiadásával van jelen a Tékában. Holbach *Systeme de la nature*-jának londoni 1770-es kiadása eredetileg Mirabeau álnéven jelent meg, így a kortársak sokáig a francia forradalom vezéralakjának tulajdonították. Teleki tudta, ki a mű valódi szerzője, mert nyomtatott katalógusában feltünteti Holbach nevét is.

Természetesen Jean-Jacques Rousseau is több művével szerepel a könyvtárban. A *Társadalmi szerződés* 1795-ös francia díszkiadása és egy Marburgban 1763-ban megjelent német nyelvű fordítása van meg. Közismert tény, hogy a rousseau-i társadalmi szerződés gondolata termékeny talajra talált a Habsburg-monarchia területén. A bécsi hivatalos udvari politika szerette volna ezt a racionalista elméletet összeegyeztetni az abszolutizmussal. Teleki megszerezte e törekvés teoretikusának, Anton Martininak *De Lege Naturali Positiones* (Viennae, 1772), *De Lege Naturali Exercitationes* (Vindobonae, 1780) című műveit és ez utóbbinak magyar fordítását: *Martini a Természet törvényéről való állításainak magyarázatja* (Bécs, 1792). Mar-

tini tanítványa volt a terézianus államtudomány nagy hatású propagátora, Joseph Sonnenfels. Műveit mint az új uralmi szisztéma, a felvilágosodott abszolutizmus mindmegannyi katekizmusát tisztelték és kézikönyvként használták. Egészen természetes, hogy több munkát találunk tőle Teleki gyűjteményében.

A felvilágosodás eszméinek széles körű európai elterjedésében és közvetlenül a francia forradalom előkészítésében nagy jelentősége volt az *Enciklopédiának*. Lényegében az új történelmi szerepre készülő polgárság vállalkozása volt ez a hatalmas munka, mely nem csupán a haladó társadalmi és politikai gondolat rendszerezése, hanem a technikai és tudományos haladás eredményeinek összefoglalása is. Könyvtárunkban nem a le Breton nyomdájában készült első kiadás található meg, hanem kettő azok közül az utánnymások közül, melyek nem sokkal az első kiadás után külföldön láttak napvilágot. Ugyanakkor az *Enciklopédia* több munkatársának természettudományi, filozófiai, történelmi munkáit is sorolhatnók. Az előzőekben már említettekén kívül találkozunk a gazdaságtudomány jeleseiével: François Quesney és A. R. Turgot munkáinak jelenléte annak a bizonyossága, hogy Telekit érdekelte a monarchiára adaptált fiziokrata gazdaságpolitika. A berlini akadémia tudós főtitkára, Formey, aki egész ismerettárát az *Enciklopédia* szerkesztőinek rendelkezésére bocsátotta, szintén több művel szerepel.

Az *Enciklopédia* hatása közvetlenül lemérhető az évtizedes polémiákon, melyek az első kötetek megjelenésétől végigkísérték, s ugyanakkor eszméit is terjesztették. Ezek közül is találtunk néhányat gyűjteményünkben, ilyenek: *L'Esprit de l'Encyclopédie* (Geneve, 1768); *Questions sur l'encyclopédie par des Amateurs* (Londres, 1779).

A könyvtáralapító a francia forradalom éveinek könyvterméséből is megszerez jó néhány jelentős munkát. Meg kell említenünk Franciaország új alkotmányát (*La Constitution Française*, Paris, 1791) és a jakobinusok alkotmánytervezetét 1793-ból. A francia alkotmánnyal kapcsolatos munkáknak is gazdag választékát találjuk.

Azon pedig már meg sem lepődünk, hogy sok a francia forradalom eseményeit tárgyaló könyv. Ezek között haladó szellemű, de ellenforradalmi jellegű munka is akad. Nagy részük a szomszédos monarchiák nyomdáiból került ki; bennük az eseményektől megrettent politikusok latolgatták a forradalom eshetőségeit, kiobbanásának okait vagy az elkerülés lehetőségeit. Egy részüket kimondottan ellenséges szándékkal írták, de még így is - akarva-akaratlanul - a franciaországi forradalom propagálóivá váltak. Ilyen művek a könyvtárban: A. J. Pfoeter: *Betrachtungen über die Qellen und Folgen der Revolutionen und über die Ausklärung* (Wien, 1794); *Genealogie ou les causes de la Revolution* (Mannheim, é. n.); Mounier: *Über den vorgeblichen Einfluss der Philosophen, Freymaurer und Illuminanten auf die französische Revolution* (Tübingen, 1801). Természetesen nagyobb számban vannak jelen azok a művek, melyek francia földön születtek és hitelesen tükrözik a forradalom, majd pedig a napóleoni korszak eseményeit. Például Moleville: *Histoire de la Revolution Française* (Paris, 1801); Mackintosh: *Apologie de la Revolution Française* (Paris, 1792); Desodoars: *Histoire philosophique de la Revolution de France* (Paris, 1797). Számos franciából fordított munkát is említhetünk (Malet de Pan: *Über die französische Revolution*. Berlin, 1794; *Staatspapiere in königl. Pallast der Thuilleries gefunden*. Hamburg, 1793). A. Danicannak, a forradalom tábornokának a könyve Párizsban a Babeuf-társaság támogatásával név nélkül jelent meg. 1799-ben Bécsben kiadott német fordításának hamis impresszuma Kairót tüntette fel a megjelenés helyéül (*Cassandra oder einige Betrachtungen über die französische Revolution*).

A Napóleonra vonatkozó anyag is gazdag a Téka gyűjteményében. Az ún. Napóleon-kultusz eredményeként a 19. század első felében egymásután látnak napvilágot a francia első konzul, majd császár haditetteit, később pedig a bukását tárgyaló művek. Teleki felsorolásában

szerepel az első császárság idején megjelent Polgári Törvénykönyv is (*Code Civil*. Paris, 1804). A nyomtatott katalógusban megjegyzi: *edit. Orig.* De a törvénykönyv német nyelvű fordítása is több példányban megtalálható.

Természetesen nem hiányzik a korszak magyar vagy magyar vonatkozású politikai irodalma sem. Ebben a mozgalmas, változásokat szülő és változások reményét keltő időszakban az irodalmi élet szemlátomást megélénkül. A II. József reformjaiért lelkesedő, a felvilágosodás célkitűzéseire harcoló gondolkodók művei mellett napvilágot látnak a nemesi kiváltságokat védeni igyekvő, a nemzeti önállóságért küzdő hazafiak írásai, majd pedig a Ferenc uralmával elégedetlenkedő patrióta nemesség és demokratikus értelmiség tiltakozásából születő irodalom alkotásai. Tekintve a Habsburg-monarchia tartományainak sajátos függőségét, ezek a munkák szigorú bécsi ellenőrzés mellett jelennek meg. Jó néhányat a cenzúra betilt, elkoboz, egyik-másik csupán kéziratban terjedhet.

A korabeli gazdag röpiratgyűjtemény nem véletlenül, hanem a könyvtáralapító tudatos gyűjtőmunkája eredményeként jött létre. Hogy a nyomtatott katalógust vizsgáló nem találkozik Martinovics, Hajnóczy, Szentjóni Szabó László nevével, azt egészen természetesnek találjuk. Az osztrák birodalom egyik bizalmi állását betöltő magyar főúrnak kellemetlen lett volna, ha illetékes körök tudomást szereznek arról, hogy erdélyi könyvtárába tiltott könyveket küldözget.

Az előzőekben szoltunk róla, hogy Teleki nyomtatott katalógusát milyen nagy gonddal készítette, sokat kutatott egy-egy névtelen mű szerzője után, fedőneveket oldott fel. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy éppen ezeknek a politikai iratoknak ne ismerte volna a szerzőit, annál is inkább, mert a szakozás során - tematikai és kronológiai szempontból - mindig a megfelelő helyre teszi a többnyire név, kiadási hely és év nélkül megjelent munkákat. Sőt az is előfordul, hogy könyvekbe jegyzi be észrevételeit. Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* (h. n., é. n.) című műve három példányban is megvan a könyvtárban. Egyikbe Teleki beírta, hogy a cenzúra üldözése miatt milyen nehezen került sor a munka kinyomtatására, és hogy a nyomdából kikerülő példányokat hogyan kobozták el.

Különösen gazdag az 1780-90-es évek röpirattermése. Az ekkor írott munkák jelzik a Bécs különböző intézkedéseire való azonnali reagálást. Sok egyházellenes, a katolikus klérust támadó pamflettel találkozunk. Ilyen például Benczur József *Was hat der Regent für ein Recht über pabstliche Bullen?* (Wien, 1782) című írása, melyet a szerző, szembeszállva a klérus politikájával, a jozefinizmus védelmében írt. Közvetlen okot a pápa 1782-es bécsi látogatása szolgáltatott. Ez az esemény egyébként sok gúnyirat szülője. Különösen elterjedtek Eybel József Bálint és Rautenstrauch János munkái. Teleki könyvtárában megvan a *Was ist der Pabst?* (h. n., 1782) és magyar fordítása: *Mi a pápa?* (Pozsony, 1782). Ez a röpirat osztrák egyházi körökben nagy visszatetszést szült, a római indexbizottság el is égettette.

A klérus politikai szerepléséről ír maró gúnnyal a *Minek a pap az országgyűlésben?* (h. n., 1791) című röpirat ismeretlen szerzője. Batthyány Alajos a szerzetesrendek felosztatásáért emel szót. *Intoleranz des katholischen Klerus* (1792) című munkájában történelmi alapon támadja a főpapságot, az arisztokráciát, a protestantizmus és a felvilágosodás ellenségeit. Olyan munkák is születnek, melyek már nem az egyházat, hanem magát a vallást támadják mint a felvilágosodás terjedésének akadályát. Ezek közül Teleki megszerzi az *Izé purgatoriumba való utazása* (h. n., 1786) című írást. A szerző nevének csak kezdőbetűi olvashatók a címlapon. Egyes vélemények szerint Szacsvay Sándor nevét fedik az Sz. S. betűk. Neki tulajdonították a könyvtárban lévő másik röpiratot is: *Zakariásnak, a' Pápa titkos író deákjának ... levelei* (h. n., 1786). Teleki gyűjti azoknak a szerzőknek a polemikus írásait is, akik a szabadgondolkodás és vallási türelem híveit támadják. Szaitz Leó például a francia

forradalom eseményeire hivatkozva hangoztatja a felvilágosodás eszméiben rejlő veszélyt. *Magyar és Erdélyország rövid esmérete* (Pest, 1791) című könyvében a katolikus érdekeket védi a szabadkőművesekkel, „új módi filozófusokkal”, protestánsokkal, „Aufklärung-fantasztákkal” szemben. Kevésbé éles hangú munkák is vannak, melyeknek türelmesebb szerzői igazságot próbálnak szolgáltatni a protestáns felekezeteknek is. Ilyen Bartholottus műve, a *Világi és ekklesiái vizsgálódás...* (Kolozsvár, 1784).

A vallási kérdések mellett a politikai irodalom azonnal reagált a nemzet többi problémájára is. Gazdag röpiratirodalom bontakozik ki az országgyűlésen zajló események körül. Napvilágot látnak olyan munkák, melyek az államszervezetet, az ország alkotmányát vitatják. Teleki könyvtárában ezek mellett gazdag gyűjteményét találjuk az országgyűlési jegyzőkönyveknek, határozatoknak.

A demokratikus eszmékért folytatott küzdelemben fontos szerepet játszott a magyarországi jakobinus mozgalom körül keletkezett irodalom. A perben halálra ítélt Martinovics Ignác és társai műveit a jakobinus termékek leg többjével együtt a mozgalom elfojtása után elkobozták, a marosvásárhelyi könyvtárban mégis Martinovicsnak négy munkája van meg. Az *Oratio ad proceres et nobiles Regni Hungariae 1790*-ben fejti ki demokratikus nézeteit. Nyíltan vallja, hogy el kell törölni a szabadságot és egyenlőséget veszélyeztető államformát. Ismeretes, hogy a ferenci reakció idején a kormány milyen hajszát indít a „veszedelmes elveket és lázító felhívásokat” tartalmazó *Oratio* ellen. A gyűjteményben megvan egy kézírásos másolata is, melyet Mihelyes János készített Teleki számára. A másik Martinovics-munka, az *Oratio pro Leopoldo* (1792) az előbbinek mintegy kiegészítője. Megvan a *Status regni Hungariae* című röpirat is, és a *Testament politique de l'Empereur Joseph II.* (Viennae, 1791) című kétkötetes munka szerzőjének szintén Martinovicsot tartja az irodalom.

A magyar jakobinus mozgalom fő ideológusának tartott Hajnóczy Józseftől ugyancsak megszerez Teleki néhány munkát; ezek a következők: *De diversia subsidiis publicis dissertatio* (h. n., 1792); *de Comitibus Regni Hungariae* (h. n., 1791); *Dissertatio politico publica* (h. n., 1791).

A korszak hangos a nemzeti nyelv létjogosultságát hirdető művektől. Ezek közül is meglepően sokat őriz Teleki könyvtára. Például: J. F. Müller: *Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache* (Pest, 1806); Décsi Sámuel: *Pannoniai Fenix, vagy a' hamvából fel-támadott magyar Nyelv* (Béts, 1790). Külön megemlítjük Gáti István és Vedres István művét, *A ' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmékedéseket* (Bécs, 1790), mely a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által meghirdetett pályázatot nyerte el. A pályázati felhívásra egyébként beérkezett egy latin nyelvet védelmező munka is. Teleki könyvtárában természetesen megvan Báróczi Sándornak az az írása, mely pontról pontra cáfolja a deák nyelv védelmében írott munkát (*A védelmezett magyar nyelv*. Bécs, 1790).

Másik sokat vitatott kérdése a kornak a magyar tudós társaság felállítása. Az e tárgykörbe tartozó munkáknak szinte hiánytalan gyűjteményét megtaláljuk könyvtárunkban. Az akadémiai törekvések lelkes magyarországi képviselőinek munkái: Bessenyei György: *Magyar Tudós Társaság eránt való Jámbor Szándék* (Bécs, 1790); Révai Miklós: *Planum erigendae Societatis eruditae Hungaricae* (Viennae, 1790); Fejér György: *Egy magyar tudós társaság legkönnyebb 's leghelyesebb fel állításáról jutalomra érdemesített Értekezés* (Pest, 1809). Megemlítjük még Aranka Györgynek az erdélyi tudós társaságot sürgető munkáit: *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (h. n., 1791); *Rajzolat, egy erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (Kolozsvár, 1791); *Az Erdélyi Kézírásban levő Történetírók kiadására fel-állítandó*

Társaság rajzolatja (Kolozsvár, 1791); *Erdélyi Magyar nyelvvelő Társaságról újabb elmélkedés* (Kolozsvár, 1792).

A 90-es években felvetett divatos problémák között volt a nőemancipáció kérdése. Természetesen ezzel kapcsolatban is születnek röpiratok, melyek közül megtalálható Bárány Péter *A magyar anyáknak ... alázatos kérések* (h. n., 1790) című írása.

Az 1790-91-es országgyűlés reformmunkálataihoz fűzött remények Lipót halála után szertefoszlottak. A ferenci korszak idején egymást érik a sajtót, könyvnyomtatást, könyvterjesztést gátló rendeletek. A politikai irodalom 1793 után nagyon szűk korlátok közé szorul. A szigorú cenzúrarendeletek következtében inkább csak olyan művek látnak napvilágot, melyek a magyar alkotmányt vagy magát a nemzetet gúnyolják és teszik felelőssé. Ezek közül Teleki gyűjteményében megvan a *Versuch einer Darstellung der ungarischen Constitution* (Leipzig, 1812).

Teleki Sámuel enciklopédikus teljességre való törekvését a könyvtárkatalógus kötetei jelzik. Ezúttal azért szóltunk nagyobb nyomatékkal a kortárs természettudományos irodalomról és a felvilágosodás korának friss szellemi termékeiről, hogy ezzel is érzékeltesük a könyvtár-alapító nyitottságát, elfogulatlanságát, tág szellemi horizontját.

Régi kéziratok, másolatok őrzési helye

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kéziratállománya távolról sem olyan gazdag, mint például a kortárs Batthyány Ignác gyulafehérvári könyvtárában található felbecsülhetetlen értékű középkori kódexgyűjtemény. Teleki Sámuel valójában nem is tűzet ki célul a régi kódexek mindenáron való felkutatását, megszerzését. Levelezésében nem sok nyomát találtuk annak, hogy ezekre különösen figyelt volna, sokkal több energiát fordított a könyvritkaságok felderítésére vagy könyvtárának valamelyik részlegéből még hiányzó, tudománytörténeti szempontból fontos kiadványok megszerzésére. Mi sarkallta kéziratok gyűjtésére? Mindenekelőtt az, hogy fontosnak vélte a hazai történelem forrásanyagának összegyűjtését, Erdély múltját tárgyaló eredeti kéziratok, illetőleg másolatok megszerzését. Olykor - különösen ha erre alkalma kínálkozott - nem tudott ellenállni egy-egy ritka kézirat megszerzésének sem. Így aztán a közkönyvtárteremtés hosszú évtizedei alatt lassan-lassan összegyűlt az eredeti és másolt kéziratok történeti forrásanyagok gyűjteménye.

A könyvtár egyik legértékesebb és a könyvtártörténeti irodalomban gyakran emlegetett darabja kétségtelenül a Mátyás király könyvtárából származó Tacitus-kódex volt (Publius Cornelius Tacitus: *Annalium libri XI-XVI. Historiarum libri I-V*), melyet valószínűleg Jakob Spiegel hozott el Budáról és ajándékozott 1518-ban humanista barátjának, Beatus Rhenanus-nak. Háromszáz évi lappangás után Strasbourgban bukkant fel újra e kéziratok könyv, s onnan szerezte meg 1805 tavaszán Teleki Sámuel. A strasbourgi egyetem tanára, Jeremias Jakob Oberlin 1801-ben sajtó alá rendezte Tacitus munkáit, s a kiadvány előszavában említi, hogy szerencsés véletlen folytán került tulajdonába a sokáig elveszettnek hitt Tacitus-corvina. Ennek hírére keresi fellelővel Teleki a strasbourgi tudóst, aki végül is tíz Louis d'orért eladja a kódexet. A vásárlás és a kézirat elküldésének részleteit nemrég megjelent tanulmányában F. Csanak Dóra tisztázta.

Hogy mikor küldte le Bécsből a kódexet Teleki Marosvásárhelyre, nem tudjuk pontosan. 1805 januárjában büszkén újságolja Aranka Györgynek, hogy tulajdonába került a kézírásos könyv: „Találtam még ugyan ott [Strasbourgban] egy Ms Codex-it a Tacitus munkáinak igen szépen

pergamenre írva, mely a Mátyás K. Budai híres Bthecájából idegenedett-el; ezt jure postliminii jó drágán vettem.” Az 1811-ben megjelent harmadik katalóguskötetbe került be a kódex leírása. Sajnos, csak százharminc évig mondhatta magáénak a marosvásárhelyi könyvtár a Tacitus-corvinát. 1935 körül a Teleki Téka akkori kurátora külföldre vitte és ott értékesítette a becses kéziratot a könyvtár egyéb ritkaságaival együtt. Ma New Havenben a Yale Egyetem könyvtárának tulajdonában van.

A könyvtár kéziratai között, illetőleg Teleki levelezésében tekintélyes helyet foglalnak el az *Erdély és Magyarország történetére vonatkozó munkák*. Ezek összegyűjtése és lemásoltatása lényegében megegyezett az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ilyen irányú törekvéseivel, sőt arról tájékoztatnak, hogy jóval ezen intézményesen megszervezett tevékenység előtt Teleki már hozzálátott a történeti munkák összegyűjtéséhez, bevonva az írók, tudósok egész sorát. Számos bizonyítéka van annak is, hogy nemcsak másokat foglalkoztatott, hanem aktív résztvevőként szakkönyveket tanulmányozott az anyaggyűjtéshez ő maga is. Egy 1762-ben Bécsben kiadott, Erdély történelmével foglalkozó munka érdekes olvasási módszerét őrizte meg: a nyomtatott szöveget sorról sorra átjavítja, szinte teljesen átdolgozza a könyvet. Az 1760-70-es években írott levelek már tükrözik a tudatos gyűjtőmunka nyomát. 1761-ben, még a tanulmányút idején megfogalmazza, hogy valamikor szeretné összegyűjteni a hazája történetére vonatkozó adatokat. Szászki János segítségét kéri egy alapos történeti, politikai, statisztikai bibliográfia összeállításához. 1762. május 6-án Tsétsi Jánosnak arról ír, hogy meg akarja szerezni a hazája történetével foglalkozó régi, hiteles írásokat.

Levelei tele vannak kérésekkel. Ismertetésünkben nem is tudjuk eltüntetni most következő mondataink stilisztikai egyhangúságát, mert folyvást kér és köszöni a szíves közreműködést. 1768 decemberében Benczur Józsefnek köszöni Burius *Historia Ecclesiasticá*jának másolatát és más kéziratokat kér. Dobai Székely Sámuelről 1772-ben Szigethi Tolna Imrének 1549-ben Melanchtonhoz írott levelét várja, valamint Kún Ferenc *Commendatoriáit* és egyben másolatokat sürget. Ribini Jánostól 1776-ban Severinus *Conspectus historiae hungaricae*jának másolatát kéri. 1777 januárjában Pray György értesíti, hogy nem tudja a kért másolatot elküldeni, mert nincs nála. Pár évvel később Brutus *Commentari in rebus Hungariae* című munkájának másolatáért Teleki mond köszönetet Praynak. 1782 februárjában Sáromerkéről ír a gazdasági ügyeit intéző Lénárt Sámuelnek egy másolás végett kölcsönkért munka visszadásáról: „Ezen Dav Hermann *Erdélyi Hist. Ecclesiastica-t* Rector Müller uramtól kéretvén-el Liebttag által le íratás végett. Talám a Hammelsdorfffi Papé. Ne sajnállyá Kglmed Köszöntésem mellett Rector Müller uramnak vissza adni, hogy a kitől kérte, annak restitualhassa, mert én már le íratam magamnak.” 1786 szeptemberében Váradról ír Horváth Ignác István nagyszombati tanárnak, hogy a közelebről megjelenő *Bibliotheca juris consultorum Hungariae* második kötetének másolatát küldje el a könyvtára számára.

A történeti forrásanyagok összegyűjtésébe külföldi tudósokat is bekapcsol. 1764-ben Becktől Bongarsius kéziratainak magyar vonatkozásai felől érdeklődik, 1777-ben pedig Lentulust kéri, hogy a berni könyvtárban őrzött Bongarsius-manuscriptumok magyar vonatkozásait másoltassa le számára.

Az eredeti és másolt források gyűjtésének tervét gondos előmunkálatok után kezdi valóra váltani. Tapasztalt, tudós történészekkel lép kapcsolatba, és módszeresen tanulmányozza a szakirodalmat. 1777-ből származik az a kézírásával készült könyvjegyzék, melyet valószínűleg a válogatáshoz szükséges bibliográfiaként használt: *Catalogus Scriptorum Rerum Hungaricarum Materialis Ao. 1777 per Sam. S. R. I. Com. Teleki concinn.* A jegyzék egyik fejezete, a *Scriptores Rerum Hungaricarum - ordine chronologico* a 12. századtól sorolja fel az Erdély és Magyarország történetével foglalkozó munkákat.

A levelek között található Batthyány Ignác püspök 1785. szeptember 17-én keltezett missziliise, melyben arra kéri a tudományos érdeklődésű grófot, hogy az alakuló Societas Literaria számára gyűjtsön társakat. Mellékeli a német nyelvű hívólevelet is, mely világosan leszögezi az alakuló társaság célkitűzéseit: „...néhány felvilágosult elme, a tudományok barátai egyfajta irodalmi társaságba egyesülnek [...] A társaság fő célja a világosság terjesztése és mindenekelőtt: a magyar és erdélyi történelem és földrajz megvilágosítása.” Teleki választleveleiben gratulál a szép tervhez és megígéri, hogy ő is keres résztvevőket. Mint ismeretes, a terv, hogy a kéziratban heverő történeti munkákat egy szervezett társaság gyűjtse össze és nyomtatásban adja ki, akkor nem valósult meg, csak később, 1792-ben a Societas Philo-historiacorum Transsylvanica létrejöttével. Ekkorra már Teleki jókora anyagot összegyűjtött és megszervezte a gyűjtőmunka egész hálózatát. Ugyancsak említést érdemel, hogy közben sikerült megszereznie könyvtára számára a Kéziratkiadó Társaság néhány eredeti iratát is; példaként említjük *Az Erdélyi Történeteket illető Kézírások újabb és bővebb lajstromát*. Ez a jegyzék megegyezik a *Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak Első Darabjában* 1796-ban kinyomtatott jegyzékkel, *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb Lajstromára való Bé-vezetéssel*. Úgy tűnik, a Teleki-könyvtárban található jegyzék a nyomtatást megelőzően készült, és néhány Aranka kezétől származó bejegyzést is tartalmaz. A 869. lapon ezt olvashatjuk: „Még gondolom ezekhez lehetne venni, ámbár nem egyenesen Erdélyt illetik.” A kézírásos jegyzék a nyomtatott szöveggel szemben tartalmazza az egyes munkák lelőhelyét is. E jegyzéket őrző gyűjtélékes kötet még más, ugyancsak a kézírások gyűjtésével kapcsolatos adatot is tartalmaz. Az erdélyi kútfőnyomozás két jeles képviselőjének, Bod Péternek és Benkő Józsefnek kéziratgyűjteményét felsoroló lajstromok is itt vannak. A felsorolt munkákat egy másik, Aranka Györgytől összeállított jegyzék is feltünteti, minden bizonnyal hozzá kerültek azok a kéziratok, melyeket „Kézírások nálam” címmel sorol fel az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság titoknokai. Benkő Józseftől a *Jelentés az Erdély Históriája Íróinak Magyar nyelven található Kéz-írásairól* szintén tanulmányozható Teleki gyűjteményében. Ennek a felmérésnek a *Nyelvmívelő Társaság Munkáinak* második kötetében kellett volna megjelennie, de mint ismeretes, a cenzúra nem engedélyezte a kiadást. Benkő tudósítását csak 1853-ban közli Bruz Lajos az *Új Magyar Múzeum* 5. füzetében. A kézirat, melyből ezt kiadták, nem Benkő eredeti kézírása, de a valószínűleg 1788-1790 között készült másolatban vannak tőle származó javítások. A Benkő-tudósítás sem eredeti kézirat, de annak mégiscsak bizonyossága, hogy a megjelenés előtt létezett a marosvásárhelyi könyvtárban egy példánya. A Magyarország és Erdély történetére vonatkozó kézírások összegyűjtésével Teleki azt is igyekezett elérni, hogy az érdeklődő megtaláljon olyan kéziratokat, melyeknek eredetijét nem sikerült megszereznie könyvtára számára. A meglévő (s legtöbbször tőle rendelt) másolatok között olyan is van, melynek eredetije időközben elpusztult, s a szöveg fennmaradása a Teleki-féle másolatnak köszönhető. Ilyen például egy 1431-ből származó latin nyelvű krónika. A nagyenyedi könyvtár ritkaságai között szerepelt egy *Bánffy-kódex* néven ismert kézirat, mely a könyvtár 1849-es megsemmisülésekor a többi értékkel együtt odaveszett. A Tékában található ún. *Csepregi-kódex* nem más, mint az enyedi kézirat másolata. Az elnevezés Teleki Sámuelről származik, ő ugyanis 1777-ben Bánffy Farkastól lemásolás végett kölcsönvette az eredetit, és nyomtatott katalógusában a manuscriptumon szereplő régebbi tulajdonos (Csepregi Ferenc) nevét tüntette fel. A szakirodalom később aztán ezen a néven tartotta nyilván a marosvásárhelyi példányt. Az eredeti krónikaszöveg átmentésén kívül még azért is jelentős a Teleki-könyvtárban őrzött másolat, mert a Bánffy Farkastól kölcsönkért eredeti kódexet Teleki Sámuel hosszú ideig magánál tartotta, tüzetesen tanulmányozta, és tudós barátaihoz írott leveleiben gyakran említi, hogy miként vetette össze az eredeti szöveget későbbi variánsaival. A könyvtára számára készített, jegyzetekkel ellátott másolat ugyancsak arról tanúskodik, hogy Teleki a kiadására is gondolt.

A másolatban őrzött művek egyik értékes darabja Serveto Miquel *Christianismi restitutio*ja, mely 1553-ban jelent meg nyomtatásban, s minthogy a lélek halhatatlanságáról és a szentháromságról szóló tanítások cáfolatát tartalmazta, szerzője összeütközésbe került a hivatalos egyházzal, ez esetben a kálvinistával. Az eretnek szerzőt a genfi tanács 1553. október 27-én művének összes fellelhető példányával együtt máglyán égettette el. A spanyol tudós műve után később is kutattak, és az előkerült példányokat megsemmisítették, így az eredeti közel 1000 kötetből mindössze három menekült meg, melyeket ma Párizsban, Edinburghban és Bécsben őriznek. Servetus mártírhalála után művei másolatban terjedtek, illetve a *Christianismi restitutio* egyik megmenekedett példánya egy Angliában tanuló erdélyi peregrinus révén az erdélyi unitárius egyház birtokába jutott. Az igen nagy értéket képviselő könyv aztán testamentum szerint szállt a mindenkori püspökre. Teleki Sámuelnek sikerült rábukkannia a könyvnyomtatásnak erre a főnixmadarára. 1764-ben Rudolph Iselinnel közli, hogy a „socianus testvérek” a birtokukban lévő kiadványért 60 aranyat kémek, de a lapjain levő foltok miatt remélhetőleg engednek a magas árból. Tizenhat évig kellett várakoznia a kitartó bibliofilnek, míg végül is a régen óhajtott könyv birtokába jutott. Valóban igaz, hogy a legritkább könyveknek leghányatottabb a sorsuk, hiszen Teleki gyűjteményében sem lelt végső hajlékra ez az évszázadokig vándorló könyv. Nagyváradon van Swietenhez 1786. január 27-én írt levelében közli Teleki, hogy a nagyon ritka könyvet felajánlja a császári könyvtárnak. Pár hónap múlva van Swieten egy gyémántgyűrű kíséretében tolmácsolja a császár köszönetét. A kortársak figyelmét is felkeltette a Servetus-könyv sorsa. 1784-ben például Keresztesi József krónikájában részletesen leírja a történetét. Ugyancsak ő igyekszik megmagyarázni, hogy a ritka könyvek szenvedélyes gyűjtője miért vált meg ettől a különösen értékes példánytól: „...a felséges II. József császárnak *parancsoló kérésére* a bécsi bibliothecának ajándékozta.” Christoph Gottlieb de Murr nürnbergi tudós is felfigyelt a Teleki tulajdonában lévő *Christianismi restitutio*ra, és elhatározta, hogy megszerzi a másolatát. Teleki nem egyezik bele, hogy a könyvet de Murrhoz küldje lemásolás végett, inkább megígéri, gondoskodik egy tökéletes másolat készítéséről. Máig rejtély, hogy de Murr kérésére intézkedik-e a másolat elkészítéséről, vagy pedig csupán azt akarja, hogy mielőtt elajándékozza a nyomtatott példányt, biztosítson magának legalább egy kézírásos másolatot. Mindenesetre Vitéz Jánossal, akit a debreceni tógátus diákok közül szép írásáért vett maga mellé, két példányban is lemásoltatta Servetus könyvét. A Bécsbe küldendő eredeti kötetet gondosan előkészíti. A vörös juhbőrbe kötött, ízléses, arany rokokó keretdíszítéssel és Teleki super ex librisével ellátott könyv díszére válhatott még a császári gyűjteménynek is. Ugyanilyen szép kiállítású a Marosvásárhelyen őrzött másolat is. Díszes címlapja eligazítja az olvasót az eredeti példány történetét és a másolat készítését illetően. A másolatkészítéssel egy időben Jakob Müller váradi jogakadémiai tanárral megíratja a tulajdonában lévő példány történetét. A de Murrnak küldött másolat aztán alapjául szolgált a *Christianismi restitutio* nürnbergi 1790-es újrakiadásának. A kortársak közül néhányan úgy tudták, hogy de Murr Teleki tudta nélkül nyomtatta ki a könyvet. Hogy valóban így volt vagy sem, a levelezésből nem derül ki egyértelműen. Könyvészeti szempontból ma már nincs is különösebb jelentősége, azt azonban érdemes hangsúlyoznunk, hogy Teleki szerteágazó bibliofil tevékenysége folytán egy ritka, nagy tudomány- és könyvtörténeti értékkel bíró könyv tudós könyvbarátok érdeklődési körébe került, a marosvásárhelyi könyvtár olvasói pedig a kézíratos másolatot vagy az újrakiadást forgatva megismerkedhettek a 16. századi Európa leghányatottabb sorsú könyvével.

Kevés példányát ismeri a könyvtörténet a Tékában található *Serpilius-másolat*nak is. Lexikon-irodalmunk egyik kezdeti vállalkozását őrzi ez a kézirat, melynek szerzője, Serpilius Sámuel Vilmos (1707-1761) evangélikus lelkész lényegében az első magyar irodalmi lexikont, Czvittinger munkáját bővítette ki a későbbi írók műveivel. Amikor 1776-ban Teleki tudomására jut, hogy Serpilius kiadatlan kézírata a pozsonyi evangélikus konvent könyvtárába

került, kéri Ribini Jánost, készítse el számára a másolatát. Levelében panaszkodik, hogy a magyar irodalom feldolgozása mennyire elmaradott, s hogy „az emberi tehetség annyi monumentuma, sok ragyogó író emléke hever sötétben”. Ribini elküldi a kért másolatot, de kiadására csak több mint száz év múlva kerül sor, amikor az *Új Magyar Athenásban* 1882-ben Fabó András közzéteszi a mintegy 600 címszót tartalmazó irodalomtörténeti adalékanyagot. A könyvtáralapító saját kezű bejegyzéseit, pótlásait tartalmazó másolatok rávilágítanak a történelmi kútfontokat gyűjtő, hozzáértéssel végzett munkára.

Martin Schmeizel 18. századi erdélyi szász történetíró több Erdélyre vonatkozó munkáját - ha csak másolatban is - megszerzi gyűjteménye számára. A *Notitia Regni Hungariae* Huszár Pállal 1767-ben Sárdon másoltatja, *Bibliotheca Scriptorum Historicorum Hungariae, Transsilvaniae, Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Bosniae, Valachiae et Moldavi* című kéziratát 1767-ben maga kezdi másolni. A 67. lapig az ő kezétől származik a szöveg, tovább pedig sok bejegyzése, pótlása olvasható. Ugyancsak figyelemre méltó kiegészítéseket tartalmaz Bod Péter kéziratos munkája, a *Necesaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungaricae notitia*, melynek két példánya is rendelkezésünkre áll. Az egyik Bod Péter eredeti kézírata, a másik az erről készült másolat, mely 1768-ban Sárdon készült. Úgy tűnik, Teleki a kiadására gondolatott, ezt jelzik saját kezű bejegyzései, betoldásai. Az eredeti címlapot például kiegészíti a szerző nevével: „Opera et studio viri Clar. Petri Bod, in Ecclia Refor. M. Igensi V. D. M.”, máshol a Bod Péter által említett kéziratkollekciók esetleges lelőhelyváltozásait tünteti fel: „Hevesiana collectio in manus Jesuiticas devenit et Tyrnaviae adservatur”, a 120. lapon pedig Rotarides Mihály irodalomtörténész családnevét jegyzi be: „Rotarides fictum nomen, vero nomine Házi Mihály.”

Teleki Sámuel láthatóan a 18. század hatvanas éveitől élete végéig foglalkozik a nyomtatott munkák gyűjtése mellett kéziratok felkutatásával vagy másolatok készítésével. A magyar kútfontyomozás sokat köszönhet ilyen irányú törekvéseinek.

A teremkönyvtár

A tudományok minden ágát felölelő könyvállományt, a ritka nyomtatványok, kéziratok, másolatok gyűjteményét az alapító az 1802 őszére felépült könyvtár egyetlen erre a célra rendelt termében helyezteti el. De a terem képe ekkor nem volt azonos a ma is láthatóval. A könyvek elhelyezése, a csinosítás, az „öltöztetés” további tennivalókat jelöl ki.

A terem díszítésére Teleki szobrokat, portrékat rendel, a könyvespolcok tetejére római, görög klasszikusok, császárok, hadvezérek mellszobrai, mitológiai alakok gipszszobrai kerülnek, melyek Mathias Mayer bécsi szobrász alkotásai. A könyvtárterem földszintjén márvány talapzatra állíttatja a maga és felesége mellszobrát, melyet Franz Thaller bécsi szobrásztól rendelt meg. Teleki ifjúkori képe, melyet 1766-ban a bécsi Johann Michael Mülitz készített, ugyancsak itt kap helyet. Bécsben készült a könyvtáralapító egész alakos portréja: Johann Tusch munkája. Minthogy ezen a kancellár a Szent István-rend díszruháját viseli, a kép 1808 után készülhetett, miután megkapta a rend nagykeresztjét. Ferenc fiához 1815-ben írott leveleiben sok szó esik arról, hogy központi helyre szánt képét hova és hogyan akarja feltétni. Ekkor kerül sor a kerethez ülő bronz girland elkészítésére és a háromszög alakú keretbe helyezett Isten szem-embléma megrendelésére. Ezt a kép fölé akarja függeszteni. 1815 júniusában így ír fiának: „...minden részben approbálom intézeteidet, csak már vitessed jó moddal tökéletességre; azt az egy változást teszem planumodban: hogy a Czimerem helyett a’ Symbolumomnak emblemáját u. m.: Oculum Providentiae Divinae készítettetek itten meg-

aranyozva a Képem-felibe, melyet a' kép felső Rámájának közepibe lehessen srofolni; csak attól tartok, hogy ha a' girland miatt nem lehet egy Schuhnál szélesebb, nem leszen proportionalva a' nagy képhez, és alollról igen kicsinek fog látszani; azért tudosits, Édes Fiam, ha nem lehetne-é valamivel szélesebb? [...] P. S. Tudosits, Édes Fiam, arrolis: hogy a nagy Képemnek Rámája milyen vastag? mert a Bronz-arbeiter a ki csinálja az Augen Gottes-t, akarja tudni, hogy ahozképest alkalmaztassa az aljában a' le-srófoló talpokat.” Nem tudjuk pontosan, mikor sikerült a képet a tervek szerint elhelyezni, az viszont biztos, hogy a következő év nyarán a könyvtárba látogató Kazinczy Ferenc már végleges helyén látja a kancellár képmását. *Erdélyi leveleiben* így ír erről: „Általellenben a Bibliotheca ajtajával a nagylelkű Alkotó képe függ egész állásában, s a Sz. István Nagy Kereszteseinek innepi öltözetekben. Soha kép igazabban el nem találtatott, s nemcsak igen híven, hanem igen szépen is van festve.” E sorokat Kazinczy a kancellárhoz 1817. február 8-án intézett levelében írja le először. A Tékát ugyanis az erdélyi útvjáról szóló beszámolójában be akarja mutatni, s szeretné, ha Teleki véleményt mondana a szövegről. E leírásban tehát Kazinczy a könyvtárterem 1816-os képet örököltette meg. Említettük, hogy 1826-ban a Tékáról az akkori könyvtáros, Kelemen Márton is beszámolt. Fennmaradt még egy 1862-ből származó könyvtárleírás Kisbaconi Benkő Károly kézírásos városmonográfiájában. A Teleki Téka-ra vonatkozó rész nyomtatásban is megjelent.

A könyvtár mai berendezését, a díszítésére szolgáló alkotásokat össze lehet vetni a jelzett évekből származó forrásokkal. Elsősorban a portrék közül hiányzik több is, egyébként a teremkönyvtár összképe ma szinte teljesen azonos azzal a belsővel, melyet Teleki Sámuel olyan nagy gonddal és körültekintéssel kialakított. Marosvásárhely egykori krónikásának, Fodor Istvánnak 1938-ban leírt mondata nagyjából ma is igaz: „Székely fővárosunknak régidők óta legfőbb nevezetessége a Teleki-könyvtár vagy amint az itteniek emlegetik: a Teleki Téka.”

A Téka látogatói ma is megcsodálják az impozáns termet, de mindenekelőtt a dróthálóval védett szekrényekben sorakozó köteteket. A külső szemlélőt a szépen kötött könyvek látványa önmagában is gyönyörködteti. A negyvenezer kötetes gyűjtemény nagy része fehér vagy színes bőrkötésben pompázik. Az alapító a gyűjtés egész ideje alatt különös gondot fordított a könyvek küllemére. Szóltunk róla, hogy vásárlásai során mindig érdekelte a könyvek állapota, és lehetőleg csak ép példányokat vett, ha pedig a könyv kötése nem volt megfelelő, újrakötötte. A kutató minden időszakból találhat a könyvek bekötésére utaló iratokat. 1777. január 5-én például Kovásznai Sándor beszámol Telekinek, hogy utasítására beszélt a compactorral, menne ki Sáromberkére dolgozni. A könyvkötő azonban előbb elment a makfalvi „sokadalomra” bőrt vásárolni, mielőtt kiment Telekiékhez. A család költséglistáin, a kiadási naplókban is rendszeresen előfordulnak könyvkötésre fordított összegek. 1778 októberében például feljegyzik az ismeretlen listakészítő: „A Compactornak Ausszieglire az ő Nga parantsolattyából 8 Rf. 28. Dr.” 1781 februárjától Simon Filtsch szebeni könyvkötőmester dolgozik Telekinek. Egy július 10-i elismervény szerint 17 bekötött könyvért 17 forint 57 krajcárt kapott. 1782-ben Lénárt Sámuel az *Ecclesiastica Historia* két kötetéért 3 forint 40 krajcárt fizetett.

Természetesen a legtöbb könyvet bécsi műhelyekben köttették be. Az 1800-as évek elején Johann Andreas Voigt könyvkötő nevével találkozunk, később Joseph Zarttel tűnik fel. A leggyakrabban Johann Scheidel „bürgerliche Buchbinder” írja alá a számlákat. Előkerült néhány általa összeállított árjegyzék is, ahol a nagyon hiányosan leírt címek mellett bejegyzik a kötés fajtáját és a munkadíjat is („in roten Halbfranzband”, „Ganzfranzband”, „Kalbleder” stb. utalásokkal találkozunk). Az évi kalendáriumokba bevezetett kiadások között 1812-től rendszeresen szerepel a Scheidel compactornak fizetett összeg. 100-125 rénes forint évente a

könyvek bekötésének munkadíja. A kiadási listák sajnos nem tartalmazzák a bekötött könyvek címét, így csak Scheidel számlái alapján sikerült néhány Bécsben kötött könyvet azonosítani. Ezek kötése általában klasszicista ízlésű, anyaguk sima vagy márványozott barna bőr, bordóra vagy zöldre festett finom maroquine. A könyvtáblát néha egyszerű keret övezi: sima vonal vagy fonadék antik díszítőmotívummal vagy növényi ornamentikával. A könyvtáblák legnagyobb része díszítés nélküli, csak a gerincet aranyozták gazdagon. Ezek a kötetek tulajdonképpen a 18. századi kötésdivat jegyeit hordozzák. Teleki Sámuel könyvtárosaihoz írott leveleiben többször szól arról, hogy a fűzött vagy rossz állapotban lévő könyveket a compactorral be kell köttetni. Méltán sajnálhatjuk, hogy a könyvtáralapító, illetőleg a könyvtárosok egyszer sem nevezik meg a vásárhelyi mestert.

Egyediségükben is figyelemfelkeltőek azok a kötések, melyeknek centrálisan elhelyezett díszítőmotívuma Teleki Sámuel super ex librise. A könyvek elő- és háttáblájára nyomott aranyozott super ex librisek négy típusával találkoztunk, ezek feliratuk, méretük és a Teleki címet körülvevő díszítőelemek elhelyezése szerint is különböznek egymástól.

Teleki Sámuel könyvtárának legtöbb kötetében az első kötéstábla belsejére ragasztott könyvjegyet találunk, melynek négy típusa van. Valamennyi címeres ex libris és elsősorban méretre különböznek, hiszen a nagyobb formátumú kötetek számára nagyobb méretű címke volt kívánatos. Metszőjük az akkor Bécsben tartózkodó, kolozsvári származású Nagy Sámuel. Hogy pontosan mikor készültek az első ex librisek, nem tudjuk. 1820 novemberében említi Teleki Kelemen Mártonnak címzett levelében, hogy ifjú Csiki Márton kereskedővel leküldött 4000 „könyvbe való címet”, és hozzáteszi, hogy „nyomtattatok azokhoz többeket is, csak írja meg Kegyelmed: mennyire leszen még szüksége a kezénél levőkön kívül”. Következő év januárjában pedig ezt írja: „A szükséges címereket jövő tavaszra kinyomtattatom és leküldöm, hogy a könyvekbe felragasztassanak.” Halála előtt tíz nappal küldi utolsó levelét vásárhelyi könyvtárosának, ebben is szó van a könyvjegyekről: „A Kegyelmed Leveleiben kívánt 1490 darab Wappen helyett pedig a foliant könyvekre küldök ezen levelem mellett 2000 darabot.”

A könyvtáralapító Teleki Sámuel nemcsak a könyvek összeválogatásakor tartotta szem előtt a „jelen való” és a „következő generációnak” épülését, hanem akkor is, amikor a kötetek időtálló, szép külsejéről gondoskodott. Így igazolódott be a kortárs jövendölése: *„Ennek az Urnak emlékezete keményebb oszlopra leszen mettzve a Haza számára szentelt pompás Könyv-Tárba; mint a Herczeg Eszterházié, a hires Heydn ékesenn hangzo Notájába.”*

-&-